

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ
НЕПОВНОЛІТНІХ, ЗВІЛЬНЕНИХ З МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0530-з
спеціальності 053 «Психологія»
освітньої програми «Психологія»

Юхимчук Олена Валентинівна

Керівник: д.психол.н., професор кафедри
психології Гура Т.Є.

Рецензентк.психол.н., доцент кафедри
психології: Грандт В.В.

Запоріжжя
2022

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« ____ » _____ 2022 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

_____ Юхимчук Олені Валентинівні _____

Тема роботи Психологічні технології ресоціалізації неповнолітніх, які звільнені з місць позбавлення волі

керівник роботи Гура Т.Є. д.психол.н., професор кафедри психології

затверджені наказом ЗНУ від «20» 07 2022 року № 884-с

2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: продовження навчання в закладі загальної середньої освіти; можливості отримання професії, профорієнтації; можливості законним шляхом отримувати матеріальні кошти; включення неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі в активні форми соціально спрямованої дозвілєвої діяльності.
5. Перелік графічного матеріалу: -
6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання прийняв
Вступ	Гура Т.Є, професор		
Розділ 1	Гура Т.Є, професор		
Розділ 2	Гура Т.Є, професор		
Розділ 3	Гура Т.Є, професор		
Висновки	Гура Т.Є, професор		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2022 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2022 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-червень 2022 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	липень-серпень 2022 р.	Виконано
5	Написання висновків	вересень 2022 р.	Виконано
6	Передзахист	листопад 2022 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	листопад 2022 р.	Виконано

Студент _____ О.В. Юхимчук

Керівник роботи _____ Т.Є. Гура

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 75 с., 90 джерел.

Об'єкт дослідження: процес ресоціалізації неповнолітніх, які повертаються з місць позбавлення волі.

Предмет дослідження: соціально-психологічні технології ресоціалізації неповнолітніх, які повертаються з місць позбавлення волі.

Гіпотеза дослідження: процес ресоціалізації неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі буде ефективним якщо, комплексна взаємодія батьків, провідних спеціалістів буде спрямована на створення умов для забезпечення:

- продовження навчання в закладі загальної середньої освіти;
- можливості отримання професії, профорієнтації;
- можливості законним шляхом отримувати матеріальні кошти;
- включення неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі в активні форми соціально спрямованої дозвілленої діяльності.

Мета дослідження: полягає у визначенні змісту, форм та методів роботи психолога з неповнолітніми, які повернулись з місць позбавлення волі.

Методи дослідження:

- теоретичні – аналіз наукової літератури для вивчення теоретичних основ досліджуваної проблеми, визначення понятійного апарату дослідження; систематизація й узагальнення наукових поглядів на сутність та способи ресоціалізації неповнолітніх, що повертаються із місць позбавлення волі;
- емпіричні – тестування, опитування, бесіда, вивчення документації, вивчення результатів діяльності фахівців (соціальних працівників).

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що нами систематизовані й узагальнені погляди вітчизняних і зарубіжних дослідників стосовно ресоціалізації неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі у суспільстві та визначено завдання, зміст та етапи соціально-психологічної допомоги неповнолітнім, які повернулись з місць позбавлення волі.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що на підставі вивчених психолого-педагогічних особливостей підлітків, які повертаються з місць позбавлення волі, нами розроблені рекомендації для фахівців, що працюють з неповнолітніми, які повертаються з місць позбавлення волі, а також, дані рекомендації можуть бути додані до спецкурсу для студентів вищих та середніх закладів освіти педагогічного та юридичного профілю.

Галузь використання: заклади освіти, навчально-виховні та лікувально-виховні заклади для неповнолітніх правопорушників, ювенальна поліція, притулки, центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, центри соціальних служб для сімей, дітей та молоді.

**РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ, РЕІНТЕГРАЦІЯ, НЕПОВНОЛІТНІ ЗЛОЧИНЦІ,
СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ, ПЕРЕВИХОВАННЯ, ВИПРАВЛЕННЯ.**

SUMMARY

Yukhymchuk O. V. Psychological Technologies of Resocialization of Juveniles Released from Places of Detention

The qualification work consists of an introduction, 2 parts, findings, a list of references (90 items, 3 of foreign origin). The total volume of the qualification work is 84 pages, of which 67 pages are the main text.

The research contains a theoretical generalization and experimental study of the problem of resocialization of juveniles released from places of detention, their socio-psychological features which influence the process of resocialization, were revealed. The purpose, task and content of the psychologist's work with juveniles released from places of detention, the stages and conditions of social and psychological work aimed at the resocialization of such persons are defined.

The research purpose: to determine the content, forms and methods of the psychologist's work with juveniles released from places of detention.

The research tasks:

- 1) to study the essence of the problem of resocialization of juveniles released from prisons in the scientific literature;
- 2) to consider the personal qualities of character that influence the development of delinquent behavior of juveniles;
- 3) to determine the purpose, task and content of the psychologist's work with juveniles released from places of detention;
- 4) to analyze the result of the implementation of technologies of socio-psychological work with juveniles released from places of detention.

The research object of the qualifying work is the process of resocialization of juveniles released from places of detention

The research subject: socio-psychological technologies of resocialization of juveniles released from places of detention

The part 1 "Theoretical backgrounds of the study of the problem of

resocialization of juveniles released from places of detention” considers the essence of the concept of “resocialization”, its relation to concepts of “reintegration”, “desocialization”, “social adaptation”, “re-education”, “correction” is revealed, it is revealed socio-psychological features of teenagers released from places of detention which determine the process of resocialization.

The part 2 “Technology of resocialization of juveniles released from places of detention” presents the purpose, task and content of the psychologist's work with juveniles released from places of detention, presents the purpose, task and content of the psychologist's work with juveniles released from places of detention, the stages of socio-psychological assistance to such persons, the results of the ascertainment stage of experimental work on the resocialization of juveniles released from places of detention, substantiates the feasibility of socio-psychological support as effective psychological technology of resocialization of juveniles released from places of detention.

The analysis of the results of the study confirmed the effectiveness of the implemented technology of socio-psychological support of Juveniles Released from places of detention.

Keywords: resocialization, reintegration, juvenile criminals, social adaptation, re-education, correction.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ, ЯКІ ПОВЕРТАЮТЬСЯ З МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ	11
1.1. Вивчення проблеми ресоціалізації неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі у науковій літературі	11
1.2. Соціально-психологічні особливості підлітків, які повертаються з місць позбавлення волі	21
РОЗДІЛ 2. ТЕХНОЛОГІЯ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ, ЗВІЛЬНЕНИХ З МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ	36
2.1. Мета, завдання та зміст роботи психолога з неповнолітніми, які повертаються з місць позбавлення волі	36
2.2. Етапи соціально-психологічної допомоги неповнолітнім, які повернулись з місць позбавлення волі	46
2.3. Аналіз впровадження технології соціально-психологічної роботи з неповнолітніми, які повернулись з місць позбавлення волі	53
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	73

ВСТУП

Актуальність дослідження. Злочинність серед неповнолітніх є складовою частиною злочинності взагалі, але й має свої специфічні особливості, що дозволяє розглядати її як самостійний об'єкт психолого-педагогічного вивчення. Неповнолітні є своєрідним індикатором морального стану суспільства, його морального «здоров'я». Соціальна нерівність і маргіналізація частини населення, руйнування традиційних інститутів виховання й соціалізації дітей і молоді, зниження рівня доступності об'єктів культури та освіти негативно позначаються на загальному духовному розвитку й моральному здоров'ї громадян, особливо дітей та підлітків. Ці явища й процеси стають причинами десоціалізації соціально незрілих підлітків і молоді. В результаті негативних суспільних процесів багато хто з них опиняються в групі соціального ризику, часто потрапляючи під вплив кримінальних структур.

Щорічно в Україні неповнолітніми скоюється понад 40 тисяч правопорушень, що складає 8,8% від загальної кількості злочинів, зареєстрованих в цілому у державі. Характерною рисою злочинності неповнолітніх стають насильство і жорстокість, спостерігається тенденція до «омолоджування» злочинності цього контингенту, підвищення їх кримінальної активності, зростає кількість злочинів, скоєних неповнолітніми на ґрунті пияцтва, токсикоманії і наркоманії.

Вчиняючи злочин, неповнолітня особа підлягає осуду й притягненню до відповідальності. Залежно від ступеня важкості та суспільної небезпеки скоєного злочина неповнолітні спрямовуються до відбування покарання у спеціальні установи пенітенціарної системи (виховні колонії або школи ресоціалізації). Основною метою діяльності цих закладів є не лише покарання за скоєний злочин, але й виправлення та ресоціалізація, повернення в суспільство соціально здорової людини.

Проте, неповнолітні особи, які відбули покарання і повернулися з місць позбавлення волі, потрапляють у складну життєву ситуацію, оскільки після тривалої ізоляції від суспільства їм складно адаптуватися до соціального середовища, інтегруватися в соціальні групи. Отже, повна і остаточна ресоціалізація, метою і результатом якої має стати реінтеграція (повторна інтеграція в суспільство) неповнолітнього засудженого відбувається після повернення на волю. Необхідною умовою успішної ресоціалізації є освоєння неповнолітніми основних соціальних функцій завдяки надання адресної психологічної й соціально-педагогічної допомоги неповнолітнім злочинцям, застосуванню індивідуальних методів роботи, що враховують соціально-демографічні, кримінально-правові, психологічні характеристики засуджених.

Таким чином, ресоціалізація неповнолітніх, які повертаються із місць позбавлення волі є актуальною проблемою сьогодення і обумовлена тим, що:

- по-перше, робота з ресоціалізації неповнолітніх є значущою для вирішення соціальних, економічних, демографічних завдань розвитку країни, забезпечення безпеки громадян;

- по-друге, соціально-економічне життя сучасного суспільства об'єктивно вимагає суб'єктної позиції особистості в контексті соціальних норм, що визначає спрямованість ресоціалізації на формування в неповнолітнього засудженого вмінь, навичок, здатності самостійно встановлювати морально-правові відносини з оточуючими, прийнятні для нього й схвалені суспільством;

- по-третє, є складовою частиною запобігання рецидивів злочинності. Звільняючись з місць позбавлення волі, колишні ув'язнені повертаються в суспільство із набутим в ув'язненні досвідом, який далеко не завжди є позитивним, тому держава зацікавлена в тому, щоб неповнолітні, які повертаються з місць позбавлення волі, якнайскоріше стали вести соціально прийнятний спосіб життя і не здійснювали нових правопорушень.

Виходячи з вищезазначеного, першочерговим завданням суспільства є повернення таких неповнолітніх до повноцінного життя, стимулювання їх до суспільно-корисної діяльності, тобто входження таких дітей в соціум. До такої

роботи має бути залучене широке коло фахівців – психологи, педагоги, юристи, працівники ювенальної превенції, працівники культури, менеджери, соціальні працівники тощо, що потребує цілеспрямованої скоординованої роботи багатьох державних установ і громадських організацій щодо ресоціалізації неповнолітніх, які повертаються з місць позбавлення волі.

Актуальність даної проблеми для суспільства спричинила широкий масив досліджень з питань ресоціалізації, соціальної адаптації, соціально-педагогічної, виховної роботи з неповнолітніми, що скоїли злочини.

Проблема ресоціалізації неповнолітніх правопорушників протягом багатьох років привертає увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Проблема розробки теоретико-методологічних засад адаптації засуджених висвітлена у працях провідних психологів: П. Блонського, Л. Божович, Л. Виготського, С. Рубінштейна, Д. Фельдштейна, Л. Філонова, В. Чудновського та ін. Значну увагу в своїх роботах вони приділяли проблемі попередження злочинності, активізації соціально-виховної і правової діяльності з особами, яким притаманна девіантна поведінка.

Вагомий внесок у розвиток вчення про злочинність неповнолітніх та роботи з ними під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі зробили вітчизняні та зарубіжні науковці Ю. Антонян, В. Бочелюк, Б. Головкін, А. Гусак, О. Джужа, В. Ємельянов, А. Зелінський, І. Карпець, В.М. Кудрявцев, Г.М. Міньковський, М. Рибак, В. Шакур та інші.

Вивченню питань виправлення та ресоціалізації неповнолітніх засуджених приділяли увагу М. Алемаскін, А. Васильєв, І. Зверева, О. Караман, В. Львовчкін, А. Макаренко, Н. Максимова, О. Неживець, О. Низовець, В. Оржеховська та інші.

Із позицій пенітенціарної педагогіки та виховання питання ресоціалізації у своїх дослідженнях розглядали В. Синьов, В. Кривуша, Г. Радов, О. Беца, С. Горенко, М. Максимова, А. Зелінський та ін. Технологічні аспекти ресоціалізації, а саме основні етапи процесу ресоціалізації, розкриті у низці праць Т. Белавіної, О. Беци, О. Караман, В. Кривуші, Г. Радова, В. Синьова та

інших. Умови успішного здійснення перевиховання неповнолітніх правопорушників досліджували І. Башкатов, П. Вівчар, І. Парфанович. Розробкою методик перевиховання важковиховуваних підлітків займалися В. Баженов, А. Макаренко, М. Фіцула.

Незважаючи на наявні дослідження, присвячені проблемі ресоціалізації неповнолітніх засуджених ми не знайшли достатньо робіт, які б розкривали психологічні технології ресоціалізації неповнолітніх злочинців, що повертаються із місць позбавлення волі.

Мета дослідження полягає у визначенні змісту, форм та методів роботи психолога з неповнолітніми, які повернулись з місць позбавлення волі.

Об'єкт дослідження: процес ресоціалізації неповнолітніх, які повертаються з місць позбавлення волі.

Предмет дослідження: соціально-психологічні технології ресоціалізації неповнолітніх, які повертаються з місць позбавлення волі.

Завдання дослідження:

1. Вивчити сутність проблеми ресоціалізації неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі у науковій літературі.
2. Розглянути особистісні якості характеру, що сприяють розвитку делінквентної поведінки неповнолітніх.
3. Визначити мету, завдання та зміст роботи психолога з неповнолітніми, які повертаються з місць позбавлення волі.
4. Проаналізувати результат впровадження технологій соціально-психологічної роботи, з неповнолітніми, які повертаються з місць позбавлення волі.

Гіпотеза дослідження: процес ресоціалізації неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі буде ефективним якщо, комплексна взаємодія батьків, провідних спеціалістів буде спрямована на створення умов для забезпечення:

- продовження навчання в закладі загальної середньої освіти;
- можливості отримання професії, профорієнтації;
- можливості законним шляхом отримувати матеріальні кошти;

- включення неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі в активні форми соціально спрямованої дозвілєвої діяльності.

Методи дослідження:

- теоретичні – аналіз наукової літератури для вивчення теоретичних основ досліджуваної проблеми, визначення понятійного апарату дослідження; систематизація й узагальнення наукових поглядів на сутність та способи ресоціалізації неповнолітніх, що повертаються із місць позбавлення волі;

- емпіричні – тестування, опитування, бесіда, вивчення документації, вивчення результатів діяльності фахівців (соціальних працівників).

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що нами систематизовані й узагальнені погляди вітчизняних і зарубіжних дослідників стосовно ресоціалізації неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі у суспільстві та визначено завдання, зміст та етапи соціально-психологічної допомоги неповнолітнім, які повернулись з місць позбавлення волі.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що на підставі вивчених психолого-педагогічних особливостей підлітків, які повертаються з місць позбавлення волі, нами розроблені рекомендації для фахівців, що працюють з неповнолітніми, які повертаються з місць позбавлення волі, а також, дані рекомендації можуть бути додані до спецкурсу для студентів вищих та середніх закладів освіти педагогічного та юридичного профілю.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ, ЯКІ ПОВЕРТАЮТЬСЯ З МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

1.1. Вивчення проблеми ресоціалізації неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі у науковій літературі

Поняття «ресоціалізація» широко використовується у різних галузях наукових знань – психології, педагогіці, соціології, кримінології та інших гуманітарних науках. Ґрунтовний аналіз стосовно вживання поняття «ресоціалізація» щодо засуджених осіб зроблений в роботах Н. Бамбурак, М. Кутєпова, О. Третьяк, О. Низовець та інших.

На сьогоднішній день складно однозначно назвати науковця, який вперше запропонував термін «ресоціалізація» для використання в якості однієї з основних категорій в пенітенціарній педагогіці. За твердженням М. Кутєпова, поняття «ресоціалізація» вперше у вітчизняній кримінологічній науці використав Ю. Антонян на початку 80-х років ХХ ст. визначивши, що ресоціалізація – це пристосування осіб, що відбули кримінальне покарання до нового життя й активна участь у ньому [29]

Під ресоціалізацією розуміють свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві [27].

Аналіз наукових та довідково-енциклопедичних видань свідчить, що термін «ресоціалізація» не лише обмежено поданий у літературі, але й не має однозначного трактування, що свідчить про стихійність та неоднозначність його наукового вжитку. Так, Соціологічний словник визначає ресоціалізацію як, по-перше, повторну соціалізацію, що відбувається протягом усього життя

індивіда у зв'язку зі змінами його установок, цілей, норм і цінностей життя; по-друге, процес пристосування девіантного індивіда до життя без гострих конфліктів [72, с. 239]. В наведених визначеннях відсутнє наповнення кримінально-виконавчої діяльності, проте, пенітенціарний аспект частково поданий у другому визначенні, оскільки протиправна поведінка є максимально девіантною.

У психологічній енциклопедії [51] ресоціалізація означає один з аспектів реабілітації, що характеризується поверненням або закріпленням соціальних зв'язків, усуненням проявів суспільної дезадаптації. В. Наливайко відмічає, що ресоціалізація складний суперечливий процес, який включає взаємодію двох структурно-складних систем: особистості і середовища [43].

У вітчизняних словникових виданнях поняття «ресоціалізація» найбільш повно, на нашу думку, подане в Словнику-довіднику для соціальних педагогів і соціальних працівників. Із соціально-педагогічних позицій вона трактується як відновлення особистістю якостей, необхідних для нормальної життєдіяльності в суспільстві; засвоєння нових цінностей, ролей, навичок замість попередніх; комплекс заходів, спрямований на відновлення соціального статусу особистості, втрачених або несформованих соціальних навичок, переорієнтація соціальних і референтних орієнтацій девіантів за рахунок включення їх у нові, позитивно орієнтовані відношення й види діяльності [63].

У Великому енциклопедичному юридичному словнику (за редакцією Ю. Шемшученка) «ресоціалізація (з фр. *resocialisation*, від *re...* – префікс, що означає поновлення або повторення, і *socialisation* – усупільнення, з латин. *socialis* – суспільний) розглядається як:

- 1) повернення особи в суспільство;
- 2) процес, спрямований на відновлення морального, психічного і фізичного стану особи, її соціальних функцій, узгодження індивідуальної чи колективної поведінки із загальновизнаними суспільними правилами та юридичними нормами;
- 3) у сфері виконання покарань – процес підготовки засудженого до

повернення в суспільство, що ґрунтується на відновленні позитивних зв'язків, відносин і розвитку в засудженої особи соціально корисних умінь і навичок, потрібних для повноцінного існування в суспільстві» [7, 771].

І. Шмаров розглядає ресоціалізацію як постпенітенціарну діяльність соціальних працівників та психологів [1]. У соціальній психології ресоціалізація розглядається як процес засвоєння нових ролей і цінностей, які замінюють асоціальні. Кримінологи називають це процесом повторного входження колишнього злочинця в систему уявлень про цінності, що існують у суспільстві. М. Єнікеєв вважає, що ресоціалізація особистості засуджених пов'язана з їхньою ціннісною переорієнтацією, формуванням у них механізму соціально-позитивного цілеутворення, відпрацюванням у особистості міцних стереотипів соціально-позитивної поведінки [1].

Дослідники в галузі пенітенціарної педагогіки В. Синьов, Г. Радов, В. Кривуша, О. Беца розглядають ресоціалізацію як процес виправлення засудженого, формування в нього законослухняної поведінки, стимулювання становлення особистості на таку життєву позицію, яка відповідає соціальним нормам, на основі відновлення, збереження й розвитку соціально корисних якостей і відношень особистості під час виконання покарання й подальшої адаптації засудженого до умов самостійного життя на волі» [46, 9]. Том, наголошує Н. Бамбурак, вирішення окресленого завдання є базовою ознакою і для особистості, і суспільства в цілому. Адже результатом ресоціалізації повинна бути така зміна особистісних якостей засудженого, яка б актуалізувала його саморегульовану стабільну соціально-нормативну поведінку після звільнення, а соціальне середовище було психологічно готове прийняти звільнену особу вже не як злочинця, а як оновлену рівноправну особистість [1].

В зарубіжній англійській науковій літературі, як правило, вживається термін «реінтеграція» (від лат. re – префікс, вказує на повторну, поновлювану дію, і integratio – відновлення). У Соціологічному словнику визначається поняття «реінтеграція» як оновлення, відтворення цілого знов; спогад або відновлення того або іншого досвіду або події повністю за допомогою

переживання одного з його аспектів [72]. В Психологічному словнику поняття «реінтеграція» зазначається як відновлення психічних функцій після їх дезінтеграції [52]. Найповніше визначення реінтеграції, яке, на нашу думку, збігається за змістом з поняттям ресоціалізації подано в Енциклопедії для фахівців соціальної сфери (за заг. ред. проф. І. Звереві) – це процес повернення людини в суспільство в ролі активного та незалежного члена соціального життя, що передбачає компенсацію втрат соціальних зв'язків, досягнення нею відповідного рівня емоційного стану тощо. Організація та забезпечення оптимальних умов реінтеграції створюють можливості для подальшого повноцінного функціонування індивіда у соціумі [15, 171].

Соціальна реінтеграція передбачає набуття неповнолітнім нового соціального статусу, відновлення його стосунків з оточуючими людьми (батьками, родичами, вчителями, сусідами, друзями) та поновлення зв'язків із соціальними інститутами (школою, громадськими організаціями).

Терміни «реінтеграція» у зарубіжній та «ресоціалізація» у вітчизняній психолого-педагогічній літературі, у даному випадку, за змістовим наповненням можуть розглядатися як синоніми. Виняток може становити позиція, при якій ресоціалізація розглядається поза пенітенціарним контекстом, як наслідок змінених соціальних цінностей і умов, що змушує цілком законослухняну людину модифікувати вже сформовану соціальну поведінкову модель. У цьому випадку ресоціалізація буде виступати як один з етапів безупинного процесу соціалізації.

Наразі зауважимо, що поняття «ресоціалізація» стало витіснити раніше вживані терміни «перевиховання» й «виправлення», які не охоплювали деформованої соціалізованості правопорушника чи засудженого, а також усе розмаїття оточуючого соціуму, що продовжує впливати на особистість, незважаючи на штучні обмеження. Існує наукова позиція, згідно якої ресоціалізація розглядається в рамках педагогічних течій, що виникли як альтернатива ідей залякування, непоправності людини, необхідності відбування покарання як спокути за провину – злочин. До таких педагогічних течій можна

віднести: «теорію ресоціалізації делінквента», «теорії корекції особистості, модифікації поведінки» й ін. У цьому випадку під ресоціалізацією розуміється «юридичне виправлення в результаті пенітенціарних впливів і засвоєння соціальних норм поведінки» [41].

У низці нормативно-правових актів замість поняття «ресоціалізація» використовується поняття соціальна адаптація, соціальна реабілітація, які можна розглядати як синоніми. Так, відповідно до Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2001, ст.1) соціальною реабілітацією є робота, спрямована на відновлення морального, психічного та фізичного стану дітей і молоді, їхніх соціальних функцій, приведення індивідуальної чи колективної поведінки у відповідність із загальновизнаними суспільними правилами і нормами. Також, відповідно до цього закону, визначається поняття «неповнолітні» як громадяни віком до 18 років [50]. Однак слід зазначити, що неповнолітні за Кодексом України про адміністративні правопорушення – це особи віком від 16 до 18 років; в Кримінальному кодексі – віком від 14 до 18 років. Звідси, можливо визначити, що «неповнолітньою вважається особа, яка під час вчинення правопорушення досягла 14-річного віку, але не досягла 18-річного віку».

В Законі України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» (2011, ст.1) поняття «соціальна адаптація» визначається як процес засвоєння звільненими особами соціального досвіду з метою повернення їх до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві [49].

На думку В. Львовичкіна, ресоціалізація може виступати як мета виправлення засудженого, формування в нього правослужняної\ поведінки, стимулювання становлення на життєву позицію, яка відповідає соціальним нормам, шляхом відновлення, збереження та розвитку соціально-корисних якостей і відносин під час відбування покарання та соціальної адаптації після звільнення з місць позбавлення волі [30]. Т. Белавіна [3] вважає, що

ресоціалізація – це організований процес відновлення соціального статусу, раніше втрачених або несформованих соціальних навичок дезадаптованих неповнолітніх, переорієнтація їх соціальних установок і референтних орієнтацій за рахунок включення у нові позитивно орієнтовані відносини і види діяльності соціально-орієнтованого педагогічно організованого середовища. В. Васильєв ототожнює процес ресоціалізації з процесами перевиховання особистості, що скоїла злочин, залучення її до трудової діяльності і нормального соціального середовища, відстежування динаміки особи осудженого, розробка рекомендацій щодо перевиховання і ресоціалізації засуджених [30].

За своєю суттю ресоціалізація – це процес соціального оновлення особистості, засвоєння нею позитивних з погляду суспільства соціальних норм і цінностей, взірців поведінки. Пов'язана ресоціалізація з руйнуванням засвоєних індивідом у процесі асоціалізації, десоціалізації негативних антигромадських норм і цінностей, прищепленням визнаних суспільством цінностей і вчинків. Ресоціалізуючі заходи здійснюють ті самі соціальні інститути, що й соціалізацію: сім'я, школа, трудовий колектив, навчальні заклади, громадські організації тощо. Якщо особистість скоїла злочин й опинилася в місці позбавлення волі, то процес ресоціалізації передбачає руйнування асоціальних зразків поведінки, поновлення та розвиток в особистості соціально корисних зв'язків із суспільством, закріплення позитивних соціальних цінностей.

Проаналізувавши вище зазначені питання, можна визначити поняття «десоціалізація», що в Словнику термінів із соціальної педагогіки [65], розглядається як втрата людиною, з певних причин або під впливом несприятливих для її життєдіяльності чинників (таких, як, наприклад, тривала хвороба, відпустка, ізоляція від природного середовища і ін.) соціального досвіду, що відбивається на її самореалізації в процесі життєдіяльності. Десоціалізація може відбуватися на етапах отримання досвіду (нормою у мікросередовищі особистості є насилля, пияцтво, крадіжки, вирішення питання за правом фізичної сили тощо), засвоєння досвіду (позитивний соціальний

досвід з якихось причин викликає відторгнення, невірний метод надання, приниження особистості, зависокі чи занижкї вимоги, подвійні стандарти тощо), або активного відтворення (соціалізована поведінка не схвалюється, не дає результатів або результати менші ніж при асоціальной поведінці, відсутність підтримки у бажанні наслідувати позитивний соціальний досвід, викривлення в спрямованості особистості тощо).

Проте для нас найбільш важливим є визначення ресоціалізації щодо засуджених. У цьому випадку вона трактується В. Синьовим, В. Кривушою як єдиний процес відновлення, збереження й розвитку соціально корисних зв'язків і відносин засудженого як у період відбування ним покарання, так і після звільнення, та подальша адаптація засудженого до самостійного життя на волі [46, 12].

Що стосується ресоціалізації неповнолітніх засуджених, то під цим терміном здебільшого розуміють «тривалий процес, який має в своїй основі складний комплекс психолого-педагогічних, економічних, медичних, юридичних та організаційних заходів, спрямованих на формування у кожного засудженого спроможності і готовності до включення після відбуття покарання у звичайні умови життя суспільства» [28, 223].

Проблема ресоціалізації особистостей, звільнених з місць позбавлення волі знайшла відображення у низці досліджень. Серед психологів і педагогів над нею плідно працювали П. Блонський, Л. Божович, Л. Виготський, І. Драгунова, О. Дулов, В. Крутецький, І. Кон, О. Кочетов, О. Леонтєв, А. Макаренко, А. Нікітін, С. Рубінштейн, Д. Фельдштейн, Л. Філонов, В. Чудновський, Н. Шкуленда та ін. На перший план висуваються питання ресоціалізації як процесу відновлення особистісних якостей і рис людини, набуття мотивів суспільно-корисної діяльності, критичного ставлення до власних вчинків і прогнозування їх наслідків. Аналізуючи сутність процесу ресоціалізації, вчені вказують на його складність, поетапність, пряму залежність від рівня соціально-економічного розвитку суспільства.

Кримінально-правові аспекти ресоціалізації звільнених з місць

позбавлення волі, які включають, насамперед, питання сутності рецидиву та його ознаки, так чи інакше присутні у дослідженнях М. Гернета, О. Жижиленка, Т. Кафарова, В. Кудрявцева, Ю. Солопанова, О. Яковлева та ін. У більш широкому кримінологічному плані ці питання аналізували О. Герцензон, В. Голіна, І. Даньшин, О. Джужа, Г. Кочаров, Н. Кузнецова, Є. Кузнецова, В. Курляндський, Є. Моїсєєв, О. Міхлін, В. Панасевич, М. Стручков, С. Степичев.

Розкриття сутності процесу ресоціалізації звільнених з місць позбавлення волі здійснюється з урахуванням проблеми психологічного відчуження особистості та його кримінологічної оцінки. Вагомий внесок у розробку типологічної характеристики способу життя дезадаптованих злочинців зробили Ю. Александровський, О. Глоточкін, В. Кудрявцев, І. Шмаров, Ф. Сундуков та ін. Проблемі соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі присвячені праці В. Трубнікова.

Можна зазначити, що в науковій літературі існують різні точки зору щодо визначення понять «виправлення», «перевиховання», «ресоціалізація».

Деякі автори вважають їх синонімами (А. Астермінов, А. Яковлев, І. Козубовська), інші науковці вважають, що виправлення означає часткові зміни в особистості, зміни лише окремих моральних якостей (І. Шмаров, В. Кудрявцев) а перевиховання – це повна перебудова морального обличчя засудженого.

Перевиховання засуджених являє собою двосторонній процес, що включає, з одного боку, цілеспрямовану діяльність суб'єкта щодо організації виховного впливу, а з іншого боку, діяльність об'єкта (особистості засудженого) із засвоєння та сприйняття цього впливу. Тільки в результаті такої взаємодії можна досягти певних позитивних змін в особистості засудженого, тобто забезпечити тою чи іншою мірою виправлення.

Виправлення – це внутрішній процес позитивних змін окремих якостей і, в цілому, спрямованості особистості до самокерованої правослухняної поведінки. Виправлення розглядається як результат спільної діяльності

вихованця і вихователя.

Ресоціалізація розглядається як самосвідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя у суспільстві.

У сфері виконання покарань поняття «ресоціалізація» – це процес підготовки засудженого до повернення у суспільство, що ґрунтується на відновленні позитивних зв'язків, відносин і розвитку в засудженій особі соціально корисних умінь і навичок, необхідних для повноцінного існування у суспільстві.

Вирішення саме цього завдання – ресоціалізації – є найбільш соціально значущим для суспільства, адже воно зацікавлене в тому, щоб злочинець не скоював кримінальних порушень не тільки в період коли він ізольований від суспільства ґратами, але й після повернення до середовища вільних людей [42].

Окрім цього, І. Парфанович [45] виокремлює два напрями ресоціалізації: ресоціалізацію свідомості особистості (відновлення позитивної системи цінностей, знань, переконань, установок тощо) та ресоціалізацію діяльності (відновлення позитивних навичок, умінь, стилю спілкування тощо). Таким чином, ресоціалізація засудженого неповнолітнього є складним багатогранним процесом, спрямованим на перебудову його свідомості і поведінки.

С. Замула із співавторами [41] визначають такі основні принципи ресоціалізації засуджених: принцип цілеспрямованості педагогічного процесу на ресоціалізацію засуджених; принцип тісного зв'язку процесу ресоціалізації з реальним життям; принцип поєднання вимогливості до засуджених з повагою до особистості, гуманним та справедливим ставленням до них; принцип стимулювання і педагогічного керівництва самовихованням засуджених; принцип опори у виховній роботі на позитивні якості; принцип індивідуального та диференційованого підходу до особистості засудженого; принцип комплексного психологічного підходу до особистості засудженого; принцип формування в середовищі засуджених позитивних міжособистісних стосунків; принцип дотримання законності в процесі ресоціалізації; принцип

перевиховання засуджених у різноманітних видах їхньої діяльності, що формують систему соціально значущих відношень до дійсності; принцип єдності соціального значення діяльності та її суб'єктивної значущості для засуджених.

Таким чином, принципи ресоціалізації засуджених неповнолітніх можуть мати загальний або індивідуальний характер. На наш погляд, важливими умовами для виконання даних принципів є: взаємодія і системний зв'язок між різними соціальними інститутами; об'єднання зусиль суб'єктів і об'єктів ресоціалізаційного процесу; взаємопов'язаність та послідовність заходів, спрямованих на попередження правопорушень і злочинів неповнолітніх.

Отже, ресоціалізація спрямована на відновлення у осіб якостей, необхідних для нормальної життєдіяльності в суспільстві, засвоєння відповідних цінностей і соціальних ролей, набуття потрібних навичок.

При наявних розходженнях усі відзначені трактування поняття «ресоціалізація» мають загальну основу – вони розглядають ресоціалізацію як процес, що має певну спрямованість, зміст, механізми його реалізації. Такий підхід у цілому домінує й у дослідженнях загальносоціалізаційної проблематики.

Резюмуючи, відзначимо, що ресоціалізацію можна розглядати як один із найскладніших соціальних процесів, спрямований на подолання десоціалізації особистості, тобто відновлення особистістю якостей, необхідних для нормальної життєдіяльності в суспільстві, засвоєння нових цінностей, соціальних ролей і навичок замість втрачених, деформованих або несформованих, переорієнтація соціального спрямування розвитку особистості за рахунок включення їх у нові, позитивно орієнтовані міжособистісні стосунки й види діяльності. В роботі з неповнолітніми правопорушниками та умовах кримінально-виконавчої системи він безупинний і виступає в кількох взаємозалежних площинах:

- це головна мета діяльності соціально-психологічної роботи пенітенціарних установ;

- це педагогічний процес, що забезпечує досягнення зазначеної мети;
- це внутрішній процес якісної зміни свідомості, почуттів і поведінки особистості.

Саме тому, сутність процесу ресоціалізації повинна полягати у поновленні соціального статусу, втрачених соціальних навичок, переорієнтації особистості на забуті позитивні відносини з людьми.

Суспільство зобов'язане допомогти адаптуватись (приспосуватись) до середовища на волі, та має бути психологічно готове прийняти звільненого не як злочинця, а як поновлену рівноправну особистість. Соціальна адаптація осіб, звільнених із виправних установ залежить від ефективності підготовки до звільнення та від конкретних видів допомоги після відбуття покарання.

Отже, підготовка до звільнення має починатися якомога раніше після прибуття в місця позбавлення волі. Це означає, що поводження з ув'язненими та утримування їх мають бути такими, щоб вони не почували себе вилученими з суспільства, а навпаки, розуміли, що продовжують залишатися його частиною.

Таким чином, слід залучати громадські організації та широке коло фахівців (зокрема, психологів, соціальних працівників) до надання допомоги персоналу установ, у їхній діяльності з соціальної реабілітації ув'язнених і, зокрема, підтримання і поліпшення стосунків ув'язненого зі своєю сім'єю та громадськими організаціями.

1.2. Соціально-психологічні особливості підлітків, які повертаються з місць позбавлення волі

Злочинність неповнолітніх має свою специфіку, що зумовлюється соціально-психологічними особливостями цієї категорії осіб та їх статусом у суспільстві.

Підлітковий вік є одним з найскладніших етапів розвитку людини, тому

що в цей період відбуваються особливі зміни, пов'язані з фізичним дозріванням, інтелектуальним і особистісним становленням. На цьому етапі відбувається зміна інтересів, переважає прагнення до самостійності, активної діяльності.

Досліджувана проблема не є новою у психології. Окремі аспекти вивчення психологічних особливостей неповнолітніх, а також психологічних причин вчинення ними злочинів досліджували М. Алемаксін, М. Бабаєв, П. Біленчук. Дослідженню смислової сфери особистості з аномальною, девіантною та делінквентною поведінкою приділяли особливу увагу Ю. Антонян, К. Ігошев, А. Ратінов, Г. Хохряков, С. Яковенко.

Дослідження Ю. Абросімової, Р. Благути, В. Бурдіна, Д. Виговського, О. Волянюк, Т. Гончар, А. Гусака, О. Дашенко, Т. Кальченко, Н. Ковтун, С. Корецького, О. Неживець, О. Северин, А. Скіць, А. Ярового, О. Яцуна та ін. розкривають соціально-демографічні й кримінологічні особливості неповнолітнього засудженого. Вивченню психолого-педагогічних особливостей неповнолітніх правопорушників та особливостей роботи з ними присвячені наукові праці П. Вівчар, С. Горенка, Н. Греси, М. Гуліної, Т. Журавель, С. Замули, І. Зверєвої, О. Карман, Н. Крейдун, В. Лютого, Н. Максимової, Н. Малиш, В. Оржеховської, О. Павлик, І. Парфановича, Л. Ростомової, В. Синьова, М. Фіцули, С. Харченка й ін. Аналіз праць цих науковців дозволив визначити узагальнені характеристики особистості неповнолітніх злочинців, що найбільшою мірою впливатимуть на процеси планування й організації психолого-педагогічної роботи, спрямованої на досягнення мети ресоціалізації.

Варто зазначити, що особистість неповнолітнього злочинця, як і будь-яка особистість, включає певну систему морально-психологічних властивостей – поглядів і переконань, потреб та інтересів, життєвих цілей та очікувань, інтелектуальних, емоційних і вольових особливостей.

У роботах з юридичної та кримінально-виконавчої психології [4; 5; 24; 26; 85; 86] зазначається, що рушійними силами протиправної поведінки є індивідуально-особистісні характеристики людини, які обумовлені її

когнітивними, афектними і регулятивними особливостями.

Перш за все, розглядаючи дане питання, Г. Потанін, М. Алемаскін [48] зазначають, що більшості засудженим притаманні специфічні стани – недовірливість, підозрливість, тривожність, дратівливість, збудливість, агресивність, а також пригніченість, почуття власної неповноцінності слабка сила волі, лінощі, безвідповідальність, невірноваженість та ін. Вони викликаються такими чинниками:

- впливом негативних установок та моделей поведінки, сформованих у неповнолітніх під впливом негативного прикладу батьків, однолітків;
- недоліками виховання, педагогічної занедбаності;
- загальновікової специфіки даного вікового періоду.

Від усього цього занепокоєність і підозрливість набувають хронічного характеру, нагнітаючи постійну внутрішню напруженість.

Таким чином, прикладне значення для психологів, які працюють з неповнолітніми, які відбули покарання, має поділення засуджених за загально характерологічними особливостями. У більшості засуджених під впливом провідних мотивів, соціальних цінностей середовища, норм моралі, права, освіти, звичок виробляється тип поведінки, що має різні ознаки, особисті якості характеру.

Ці якості А. Васильєв [6] умовно поділяє на такі групи:

1. Емоційно-вольові якості. До них відносяться: невірноваженість, імпульсивність, впертість, низький рівень самоконтролю та самодисципліни, часто – відсутність посидючості і завзятості, що проявляється в труднощах, пов'язаних з навчанням та трудовою діяльністю.

Також, до даної групи якостей можна віднести бідність емоційної сфери та домінування емоцій над розумом.

2. Особливості мотиваційно-потребнісної сфери. Сюди можна віднести підвищену потребу в спілкуванні та самоствердженні, відсутності стійкості моральних переконань, недостатню глибину моральних відчуттів, що можуть призвести до відсутності можливості протистояти негативному впливові інших.

До них можна віднести також потребу бути дорослим, яка виявляється в неповнолітніх у делінквентній поведінці.

А. Васильєв також зазначає примітивізм потребнісної сфери, що проявляється в бідності інтересів, спрощеній мотивації поведінки та діяльності, тобто їм властиві наявність примітивних потреб в їжі, відпочинку, поверхневих розвагах. Відсутність більш складних мотивів, таких як бажання вдосконалюватися, отримання задоволення від процесу творчості, принесення соціальної користі суспільству, в них, як правило, недостатньо розвинуті, що призводить до бажання пошуку «легких» шляхів в житті.

В. Казимирчук і В. Кудрявцев підкреслюють, що протиправну поведінку зумовлюють переважно мотиви користі, егоїстичні й агресивні прагнення. На думку Б. Волкова, корисливість – це не лише поширений, а й один із наймогутніших мотивів, які штовхають людей на вчинення злочинів. За силою свого впливу на особу, спроможністю викликати активність вона не має собі рівних і може поступатися хіба що статевому інстинкту.

Корисливість як мотив учинення неповнолітніми корисливих злочинів означає прагнення особи одержати матеріальну вигоду, користь за допомогою явно протиправного, передбаченого кримінальним законом, заволодіння чужим майном чи майновими правами.

О. Павлик зробила спробу звести в групи найбільш поширені мотиви злочинів неповнолітніх і з'ясувала, що для більшості з них характерні:

- прагнення (у тому числі шляхом порушення закону) продемонструвати перед товаришами сміливість, хоробрість, рішучість;
- безглузда рішучість до дій виражається в необдуманому суспільно-небезпечному діянні;
- корисливе відношення до предмета домагання, заради якого неповнолітній готовий порушити правові заборони [44, 5].

3. Особливості міжособистісної взаємодії. До них можливо віднести труднощі сприйняття, що виникають в пізнавальній сфері. Наявність даних труднощів знижує загальний рівень розвитку особистості, оскільки її

вибірковість обмежується колом осіб з аналогічним рівнем інтелектуального розвитку. Вони гальмують розвиток інтелекту і, разом з тим, негативно впливають на рівень соціальної взаємодії неповнолітніх.

4. Інтелектуальна сфера потенційних неповнолітніх правопорушників, характеризується бідністю словникового запасу, недостатньо розвинутою здібністю виражати свої думки, домінуванням конкретного, ситуаційного мислення над абстрактним, також відсутністю або низькою якістю знань щодо елементів людської культури.

5. Особливості самосвідомості. Самосвідомість відрізняється низьким рівнем розвитку. Одним із головних компонентів самосвідомості є самооцінка особистості, яка в потенційних неповнолітніх правопорушників є дуже заниженою, або навпаки, завищеною.

6. Особистісно-характерологічні особливості, до яких найчастіше за все відносяться лінь, грубість, брехливість, егоїстичність, інфантильність.

На схильність підлітків до правопорушень та скоєння злочинів впливають і домінуючі акцентуації характеру. Акцентуації (за А. Лічко) – це дисгармонійність розвитку характеру, яка проявляється у надмірній вираженості окремих рис характеру, або їх поєднань, що зумовлює підвищену вразливість до певного роду впливів та ускладнює адаптацію особистості в окремих, специфічних, обставинах [35].

В психології акцентуації розглядають як поєднання стійких (тобто таких, що зберігаються протягом багатьох років) і глобальних (що виявляються в різних сферах життєдіяльності – родині, трудовій та навчальній діяльності) властивостей особистості, які перешкоджають соціальній та психологічній адаптації; виявляються під час профілактичної, психокорекційної, педагогічної, лікувальної роботи, зокрема, з неповнолітніми. Підлітки з акцентуацією характеру більш ніж інші схильні до несприятливих впливів соціального середовища, особливо до сімейної неблагонадійності, порушення виховного процесу в школі, несприятливим референтним групам однолітків.

Дослідження, проведені К. Леонгардом [33] та А. Лічко [34; 35] показали,

що акцентуації характеру, особливо якщо вони «співпрацюють» з аномаліями психіки, підвищують в декілька разів ймовірність скоєння злочину, знімаючи при цьому опір до впливу конфліктних ситуацій, створюючи перешкоди для розвитку соціально корисних рис особистості, її адаптації до середовища, звужуючи можливості вибору рішень і варіантів поведінки, полегшуючи реалізацію непродуманих і імпульсивних вчинків. Також вчені встановили, що численні фактори, що стимулюють появу і наростання вказаних порушень характеру, лежать в галузі процесів соціалізації.

Досліджуючи акцентуації у підлітків, А. Лічко виділяє такі її типи: гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астеноневротичний, сенситивний, психастенічний, шизоїдний, епілептоїдний, істероїдний, нестійкий, конформний [35]. Типи акцентуацій мають свої особливості прояву серед неповнолітніх злочинців.

Гіпертимний тип. Особливості даної акцентуації виявляються, як правило, ще в дитинстві. Це рухливі, невгамовні, галасливі діти, які люблять командувати. Вони швидко знаходять контакт з незнайомими дорослими і однолітками. У шкільні роки – непосидючі, вертляві, іноді надокучливі. У підлітковому віці психомоторні відхилення дещо згладжуються, але помітно виділяється піднесений тон настрою. Таких підлітків визнають однолітки, вони часто займають роль неформальних лідерів.

У колонії вони дуже швидко підбирають для себе потрібне оточення, виявляють найбільшу психологічну готовність до нових умов, до режиму колонії. Загроза рецидиву скоєння злочинів акцентуантів гіпертимного типу полягає в тому, що вони, як надзвичайно комунікативні особи, знаходять одразу те оточення знайомих, які входять до «групи ризику».

Збудливий тип. Особливості полягають у тому, що для таких підлітків характерні підвищена імпульсивність, ослаблення контролю над потягами, спонуканнями. Це підлітки атлетичного типу, грубі, імпульсивні, керуються інстинктами. Під час перебування в колонії можуть у конфліктній ситуації жорстоко ставитися до вихованців. Саме серед цієї категорії вихованців

виявлено найбільшу кількість підлітків, схильних до насилля та гомосексуалізму. Основна загроза полягає в розбійницьких вчинках, найчастіше в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння.

Емотивний тип являє собою категорію підлітків-акцентуантів, для яких характерні висока чутливість, вразливість, глибина переживань; у системі тонких емоцій, духовному житті вони дуже тяжко переживають факт перебування в колонії. Жорстка система стосунків гнітить їх. Дуже близько до серця приймають зауваження дорослих і ровесників. Через м'якість характеру та вразливість їм доводиться часто бути об'єктом глузувань, іноді знущань, жертвами сексуального насильства. Рецидивні вияви злочинності у них пов'язані, як правило з примусом когось сильнішого. Основна робота співробітника установи з даною категорією акцентуантів, полягає у тому, щоб сформувати в них повноцінну «Я-концепцію».

Педантичний тип. Високі оцінки за даними показниками свідчать про те, що для підлітків цієї акцентуації характерні інертність психічних процесів, ригідність, тривале переживання травмуючих ситуацій. На відміну від демонстративного та деяких інших типів акцентуацій, їм притаманна виключно мала частка механізмів витіснення. Приймаючи якесь рішення, вони «тягнуть» з виконанням дії навіть тоді, коли стадію попереднього обдумування завершено. Перед тим, як почати певну дію, прагнуть ще раз переконатися, що кращого рішення знайти не вдасться, що більш вдалого варіанта вже не буде. В колонії такі вихованці виділяються підкресленою охайністю, пунктуальністю, зваженістю дій і вчинків, нікуди, звичайно, не запізнюються, виконують все до кінця, люблять в усьому порядок. Режим колонії мало гнітить їх, а іноді й допомагає планувати свою поведінку, життя.

Тривожний тип. У класифікаціях акцентуацій характеру іноді трапляється тривожно-боязливий тип. Основна його риса – схильність до страхів, підвищена невпевненість у собі, лякливність. Для нього характерна як ситуативна тривожність (тривога перед певною перешкодою, ситуацією), так і особистісна тривожність, що супроводжує людину все життя і є її характерологічною

ознакою.

У колонії цю категорію вихованців можна помітити ще під час карантину. Вони тримаються осторонь, насторожено. Дуже хвилюються в момент переходу з карантину до відділення. Взагалі, будь-які зміни в їх житті, оточенні спричиняють високий рівень емоційної напруги.

Співробітник колонії має спрямувати всю їх діяльність на систему самоствердження і вольової саморегуляції цих підлітків, що дасть змогу уникнути рецидивів скоєння злочинів.

Циклоїдний тип. Людям з високими оцінками за даною шкалою відповідає почергова зміна гіпертимічної і дистимічної фаз. Це свідчить про коливання настрою – від оптимістично-активного до песимістично-депресивного. Тривалість фаз може бути від кількох днів до кількох років. Перебування в колонії таких підлітків залежить від того, у якій фазі емоційного стану вони перебувають на даний момент. Якщо прибуття в колонію збіглося з фазою оптимізму, бадьорості, про них складається відповідне враження як у вихованців, так і в адміністрації колонії; вони отримують певний статус, їм можна доручати певні організаторські функції. Однак, через деякий час ця категорія вихованців стає абсолютно протилежною і у взаєминах, і в поведінці. Оптимізм і бадьорість зникають, а на їх місце з'являються песимізм та апатія, що може спричинити глибоку депресію.

Завдання психолога полягає в тому, щоб виявити тривалість циклів і момент зміни фаз. Якщо ці періоди будуть відомі і вихователям, і самому вихованцеві, тоді це полегшить проблеми психологічного характеру, які часто виникають для даної категорії підлітків. Якщо психологу вдається спрямувати всю енергію вихованця на пізнання власного «Я», на самоаналіз власних вчинків, тоді можна запобігти повторенню злочинів у майбутньому.

Демонстративний тип. Високі оцінки за названою шкалою свідчать про надзвичайну здатність до демонстративності поведінки. Ця категорія підлітків відрізняється від своїх ровесників тим, що у своїх вчинках, діяльності керується виключно такою стратегією поведінки, яка передбачає максимум уваги до них і

похвали.

У колонії дана категорія вихованців, мабуть, одна з найбільш помітних. Виділяються (прагнуть виділитися) на фоні інших як у кращий, так і в гірший бік. За певних умов вони можуть бути непоганими організаторами, старанними виконавцями. Але якщо їхні вчинки не помічають, не звертають уваги – це може змінити їх поведінку на гіршу.

Робота психолога з особами демонстративного типу акцентуації полягає в тому, щоб насамперед виявити основний мотив їх активності. Якщо поведінка акцентуанта демонстративного типу спричинена потребою самоствердження, це свідчить про прагнення проявити себе, зарекомендувати з позитивного боку в очах ровесників та адміністрації. Але для них характерна й інша стратегія поведінки, пов'язана з прагненням завоювати дешевий авторитет. З ровесниками вони можуть розігрувати з себе досвідченого, бувалого злочинця, розповідати фантастичні історії та пригоди зі свого кримінального життя. Як правило, схильні до татуювань, у розмові вживають слова з кримінального жаргону. З вихователями можуть поводитися з викликом, особливо коли присутні ровесники. У цьому випадку психолог повинен створити такі психологічні ситуації, які б дали змогу зняти непотрібний імідж «кримінального злочинця» і, водночас, зберегти почуття власної гідності.

Неврівноважений (застрягаючий) тип. Основна риса – надмірна стійкість афекту зі схильністю до формування надцінних ідей. Характерні наполегливість, іноді надмірна впертість, цинізм. Як правило, підкреслено охайні, люблять порядок на робочому місці. У розмові з ровесниками і дорослими відчувається певна ригідність мислення, відсутність вміння стати на позицію опонента і зрозуміти його бачення проблем. У колонії ця категорія підлітків має свої особливості, пов'язані зі специфікою пенітенціарних умов, у яких вони перебувають. Досвід показує, що переважна більшість акцентуантів схильна бути формальними і неформальними лідерами серед вихованців.

Співробітникам установ слід виявити їх соціометричний статус і рівень позитивного та негативного впливу на вихованців.

Дистимічний тип. Протилежний гіпертимічному: знижений настрій, фіксація на похмурих сторонах життя. Идеомоторна загальмованість. Як правило, вони мають надзвичайно низький рівень комунікативності і через це у них дуже мало товаришів. Швидко втомлюються, важко переносять неприємності. Найбільш ефективними заходами в роботі з даною категорією підлітків є система тренінгових вправ.

Екзальтований тип. Йому властивий широкий діапазон емоційних станів. Вони легко переходять від захоплення до відчаю. У колонії характеризуються нестійким настроєм. Перебуваючи в стані піднесення, різко може змінити свій настрій на протилежний через будь-який незначний епізод: зауваження на їх адресу, невдалий гумор і навіть від погляду та посмішки сторонньої людини. Психолог повинен приділити особливу увагу цим вихованцям, бо дуже важко передбачити їхню поведінку і вчинки. Навіть тим вихователям, які не один рік працюють з такими акцентуантами, дуже важко передбачити, що саме і коли призводить до різних змін у настрої. Варто пам'ятати й те, що зміна настрою на протилежний може відбуватися в напрямку від негативного до позитивного. І це треба враховувати в своїй діяльності, використовуючи елементи позитивного впливу на емоційний стан акцентуації.

Ю. Антонян і В. Юстицкий, досліджуючи явище акцентуації характеру у неповнолітніх злочинців, прийшли до висновку про наявність залежності між видами акцентуацій і формами злочинної поведінки. Так, серед гіпертимних акцентуантів велика частка скоєння корисливих злочинів і злочинів проти громадського порядку. Епілептоїдна акцентуація призводить до скоєння злочинів проти життя і здоров'я, демонстративна акцентуація – до вчинення хуліганських дій і т.ін. Найвищий рівень антисоціального розвитку властивий нестійким акцентуантам, які більше за інших скоюють тяжкі злочини проти особистості, особливо зґвалтування [77].

Підбивши підсумки кримінологічного дослідження, вчені пропонують умовно розділити акцентуації на дві групи, залежно від ступеня їх поширеності у неповнолітніх:

1. Астено-невротична і психостенічна акцентуації виступають в ролі чинника, який стримує будь-яку особистісну активність, що свідчить про їх крайню нечисленність серед неповнолітніх злочинців, так як більшість видів злочинної поведінки є активними діями.

2. Конформна, лабільна і сенситивна акцентуації формують підвищену психічну залежність індивіда від навколишнього соціального середовища і можуть зіграти активну криміногенну роль.

Таким чином, певні особистісні якості можуть призвести до протиправної поведінки лише за умов асоціальної ціннісної орієнтації. Серед таких якостей можна назвати активність, ініціативність, кмітливість, винахідливість, підприємливість, лідерські якості. Проте, ці самі якості можуть стати резервом, ресурсом для ресоціалізації, адже сприятимуть адаптації неповнолітнього. Важливо виявляти і підтримувати ці якості, а також шукати ресурси в мікросередовищі дитини: підтримку з боку батьків, членів розширеної родини підлітка, оточуючих, педагогів, представників громадських організацій тощо. Це має стати одним із завдань роботи з ресоціалізації неповнолітніх, засуджених та таких, що повернулись з місць позбавлення волі.

Варто зазначити, що на розвиток особистості неповнолітнього злочинця у значному ступені впливає його найближче оточення, соціальне середовище, в якому він знаходиться і та негативна соціальна ситуація, яка призводить до формування протиправної поведінки та заважає процесу соціальної адаптації.

Детальний розгляд негативної соціальної ситуації розвитку та шляхів її подолання – завдання досить складне і важливе. Тут доречно підкреслити, що головним чинником, від якого залежить сприятлива соціальна ситуація розвитку, виступає співвідношення між життєвими установками батьків, друзів, родичів і рівнем їх впливу на підлітка, який має схильність до правопорушень.

Протиправна поведінка є наслідком неспроможності або небажання окремої людини знайти дозволений юридичними нормами спосіб задоволення власних потреб. Сучасна наука відкидає уявлення про зумовлену природою схильність окремих людей до протиправної поведінки. Причини протиправної

поведінки слід шукати в соціальних умовах існування людини і в особистих рисах, що знижують адаптивні можливості людини, насамперед, в її мотиваційній сфері, ціннісних орієнтаціях, особливостях емоційно-вольової та інтелектуальної сфери. Соціальні проблеми, з одного боку, породжують складні життєві ситуації, при розв'язанні яких людина порушує правові норми, а з іншого – впливають на формування особистості людини [69].

Серед соціальних чинників, що призводять до скоєння правопорушень В. Бочелюк [5] виокремлює такі:

- загострення соціальних проблем (зниження життєвого рівня, проблеми зайнятості та працевлаштування, забезпечення житлом тощо);
- недосконале законодавство;
- недоліки у роботі правоохоронних органів;
- неефективна робота установ соціально-культурної сфери, обмежені можливості для змістовного проведення дозвілля;
- недоліки виховної роботи в освітніх закладах;
- демонстрація насильства, романтизація кримінального способу життя в програмах засобів масової інформації, в сучасному масовому кінематографі та популярній музиці;
- низький рівень правової, педагогічної культури населення;
- поширення зловживання алкоголем, наркотичними речовинами;
- недостатній рівень соціального захисту населення;
- недоступність соціально-психологічної допомоги широким верствам населення тощо.

Названі чинники так чи інакше впливають на життя всіх людей та призводять до поширення злочинної поведінки як соціального явища. Формуванню протиправної поведінки з боку конкретної дитини, насамперед, сприяють особливості її мікросередовища (сім'ї, навчального закладу, неформальної групи), зокрема такі, як перебування в криміногенному оточенні, виховання в проблемних і кризових сім'ях, відсутність індивідуального підходу до проблемної дитини у навчально-виховних закладах, негативний вплив

асоціальних груп однолітків.

До несприятливих соціальних умов, що пов'язані з сім'єю дитини, і призводять до її соціальної дезадаптації, А. Зелінський [18] відносить:

- безпосереднє залучення дитини до кримінальної діяльності, виховання її у дусі асоціальних цінностей;
- жорстоке поводження з дитиною, вчинення щодо неї насильницьких дій, жорстокі методи виховання;
- недостатня увага з боку батьків до дитини, її виховання, задоволення її потреб, нехтування її інтересами;
- відсутність у сім'ї матеріальних умов для повноцінного розвитку, життєдіяльності та виховання дитини;
- доручення виховання дитини педагогічно некомпетентним особам (наприклад, старшим дітям), а також особам, що мають обмежені можливості щодо педагогічного впливу на дитину (особам похилого віку, сусідам, знайомим тощо);
- перенесення дорослими на дитину агресії, спричиненої якимись іншими проблемами;
- залучення дитини до конфліктів між батьками, конкуренція між ними через дитину, атмосфера емоційного напруження, взаємної неприязні;
- неадекватний стиль виховання та порушення педагогічної позиції батьків у благополучних сім'ях (гіперпротекція, гіпопротекція, емоційне нехтування дитиною тощо);
- неприйняття вікових змін у дитини в підлітковому віці – неврахування батьками вікових потреб підлітка, використання прийомів виховання, що не відповідають підлітковому віку.

Наслідком впливу вказаних негативних соціальних умов може бути незадоволеність фізичних і соціальних потреб дитини; формування у дитини асоціальних цінностей і стереотипів делінквентної поведінки, загальна невихованість; педагогічна занедбаність, відставання в фізичному, психічному та культурному розвитку; підвищення загальної тривожності та агресивності

дитини, формування комплексу неповноцінності, заниженої самооцінки, невпевненості у собі; низький авторитет батьків для дитини, пошук нею зразків для наслідування поза сім'єю; пошук дитиною захисту та підтримки в компанії однолітків або у сторонніх дорослих; бажання самоствердитись, привернути до себе увагу через ризиковані, зокрема делінквентні, вчинки.

У навчальному закладі та у неформальному спілкуванні до соціальної дезадаптації дитини, на думку С. Кушнарєва [32], можуть призвести такі соціальні умови:

- відсутність індивідуального педагогічного підходу до дитини з боку вчителів;
- навішування на дитину ярликів «важковиховуваної», «невстигаючої», «нездібної» тощо;
- нехтування вразливої або відстаючої дитини у групі;
- конфлікти між угрупованнями в школі та міжособистісні конфлікти в шкільному класі;
- безпосереднє залучення до кримінальної діяльності та до вживання алкоголю, наркотиків, токсичних речовин у неформальній групі;
- вплив негативного лідера.

Необхідно зауважити, що під впливом таких соціальних умов, дитина, з одного боку, втрачає впевненість у собі, стає більш агресивною і позбавляється можливостей самоствердитися в межах соціальних норм, а з іншого – починає орієнтуватись на асоціальні цінності, залучається до підліткових угруповань, де вона може очікувати на розуміння, захист і підтримку.

Перебування у негативних мікросоціальних умовах далеко не завжди призводить до вказаних наслідків. Проте це, у будь-якому випадку, послаблює можливості дитини адаптуватися, задовольнити свої потреби, подолати складні життєві ситуації.

Успішність процесу ресоціалізації залежить від різноманітної соціальної ситуації розвитку. Одна з них сприяє входженню особи, звільненої від покарання, у нове середовище, а інша, навпаки, цьому перешкоджає.

Отже, процес ресоціалізації неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі залежить від ряду чинників: умов життя підлітка, місця проживання, рівня достатку сім'ї, її соціального статусу. Не менш важливими чинниками є оточення неповнолітнього, сім'я та психологічний клімат в ній, друзі та стосунки з ними, працівники школи, соціальних служб та кримінально-виконавчої інспекції. Проте, на наш погляд, результати процесу ресоціалізації, у першу чергу, залежать від самого неповнолітнього, його особистісних рис, освіченості та інтелектуальних здібностей, моральності та етичності, фізичних даних. Велике значення у процесі ресоціалізації неповнолітніх, звільнених з позбавлення волі відіграє усвідомлення ним власної провини за скоєний злочин.

РОЗДІЛ 2

ТЕХНОЛОГІЯ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ, ЗВІЛЬНЕНИХ З МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

2.1. Мета, завдання та зміст роботи психолога з неповнолітніми, які повертаються з місць позбавлення волі

Інститут ресоціалізації колишніх неповнолітніх ув'язнених в Україні представлений державними організаціями (передовсім, установами пенітенціарної системи, ювенальної поліції та центрами соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді), комунальними установами, які надають соціальні послуги особам, звільненим з місць позбавлення волі (центри соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, спеціальні будинки-інтернати або відділення / спецвідділення для громадян похилого віку та інвалідів, звільнених з місць позбавлення волі) та громадськими, благодійними, релігійними організаціями відповідного спрямування [69].

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді беруть участь в роботі установ пенітенціарної системи, опікуються ресоціалізацією неповнолітніх і молоді з числа звільнених, працюють з представниками їхнього найближчого соціального оточення (передусім, батьками), для чого розроблено відповідну нормативно-правову базу. Фахівці центрів намагаються допомогти звільненим здолати труднощі документальної легалізації соціального статусу, працевлаштування, подальшого навчання, стосунків з оточенням, які зумовлені низкою негативних соціальних чинників юридичного та матеріального характеру – відсутність, як правило, у тих, хто звільнився, власного житла, майна, достатньої освіти, конкурентоспроможної професії, досвіду спілкування і відстоювання своїх прав у численних інстанціях, набутих протягом попереднього життя на волі міцних соціальних зв'язків, які б допомогли у вирішенні проблем, які постають після звільнення. Соціальні працівники

забезпечують роботу консультативних пунктів при самих центрах, а також слідчих ізоляторах і колоніях, застосовують доцільні до випадку методики профілактичного, психологічного, педагогічного втручання, розробляють і поширюють інформаційні матеріали для підвищення обізнаності клієнтів з найбільш актуальних питань майбутнього влаштування життя за широким спектром тематики, знання з якої потребують відновлення або поповнення для успішної ресоціалізації та адаптації; надають допомогу адміністраціям установ виконання покарань щодо організації дозвілля засуджених, проведення культурно-масових заходів, а після звільнення здійснюють соціальний супровід, сфокусований на допомозі в набутті подальшої освіти, працевлаштуванні, вирішенні житлово-побутових проблем [76].

Як установи пенітенціарної системи, так і центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, активно співпрацюють з громадськими, благодійними, релігійними організаціями, розуміючи, що головною передумовою успішної ресоціалізації, подолання ексклюзії колишніх в'язнів слугують, передовсім, психологічні установки самого клієнта, бажання й готовність діяти власними силами.

Робота психолога з неповнолітніми, які повертаються з місць позбавлення волі має свої специфічні особливості: об'єкти впливу (засуджені) характеризуються значними відхиленнями в моральній і правовій свідомості, достатньо вираженою своєрідністю психічних станів і соціальних ролей; педагогічний процес реалізується в умовах ізоляції в педагогічно несприятливому середовищі і регламентується кримінально-виконавчим законодавством; у більшості випадків основні засоби перевиховання сприймаються засудженими як примусові; результати психолого-педагогічного впливу не завжди можна проаналізувати; процес перевиховання в місцях позбавлення волі організується в жорстких правових рамках, що значно впливають на визначення мети соціально-психологічної роботи фахівця [16].

Тому метою ресоціалізаційної діяльності психолога стосовно неповнолітніх засуджених є зміна спрямованості особистості, створення

системи її моральних, ідейних, правових переконань, відповідно до прийнятих у суспільстві норм і цінностей, формування в осіб, що відбувають покарання, здатності до стабільної самостійної законослухняної поведінки після відбування покарання та за відсутності адміністративного нагляду, усвідомлення власної провини як запоруки виправлення поведінки у майбутньому.

Ця мета має досягатися через реалізацію таких завдань [69]:

- допомогти неповнолітнім оволодіти основами законодавства України з питань забезпечення їхніх прав, виконання громадянських обов'язків з урахуванням інтересів і потреб звільнених, надати знання щодо механізмів застосування чинного законодавства;

- сприяти діяльності державних органів і громадських організацій щодо реалізації їхніх функцій стосовно практичного вирішення соціальних проблем зазначеної категорії молоді;

- переконати молодих людей, звільнених з місць позбавлення волі, у необхідності активних дій щодо ресоціалізації та адаптації до нових умов життя, довести їх ефективність, показати шляхи і механізми цієї діяльності;

- визначити основні соціальні проблеми, що виникають у неповнолітніх і молоді після повернення з місць позбавлення волі;

- здійснювати соціально-психологічне консультування з проблем міжособистісних стосунків серед неповнолітніх і молоді, звільнених з місць позбавлення волі;

- вести роботу з батьками та найближчими родичами цієї категорії молоді щодо сприяння вирішенню соціально-психологічних проблем, які очікують клієнтів після звільнення з місць позбавлення волі.

Засудженні неповнолітні, які не усвідомлюють своїх дій та їх наслідків, мають низький рівень визнання власної провини. Такі злочинці не розуміють або не знають загальноприйнятих норм та засад поведінки. Проте, можемо припустити, що дана категорія засуджених цілком усвідомлює неправомірність своїх вчинків, демонструючи свою байдужість і зверхнє ставлення до закону,

зневагу до інших людей їх негативних почуттів викликаних протиправними вчинками, а також хочуть досягти задоволення своїх бажань вчинками і засобами які є протиправними. Також варто звернути увагу на те, що неповнолітні даної групи можуть просто маніпулювати почуттями і емоціями оточуючих їх людей і стверджувати свою непричетність до злочину, що свідчить про їхню здатність керувати своїми діями і усвідомлювати їх наслідки. Вважаючи себе невинним підліток сприймає рішення суду як несправедливе, вирок здається йому незаконним, неправильним. У таких злочинців спостерігається схильність перекидати вину за свої вчинки на оточуючих їх людей, чи на несприятливі обставин, які призвели до скоєння злочину. Часто такими обставинами є відсутність грошей і неспроможність задовольнити свої бажання законним шляхом. Проте нерідко справжніми причинами злочинних дій є меркантильність підлітків. Робота з ними є доволі клопіткою і важкою, вони погано йдуть на контакт, оскільки вважають, що даремно витрачають час, не розуміють для чого їм виправлятися, а часто – і у чому їхня провина. Щоправда, такі неповнолітні є рідкістю, оскільки однією з умов засудження є визнання своєї вини і каяття за протиправну поведінку. У випадках, якщо правопорушники не каються, а намагаються себе виправдати і захистити, процес ресоціалізації не відбувається, так як неусвідомлення вини і наявність у свідомості правопорушника захисних мотивів створює своєрідний психологічний бар'єр [74].

Підлітки, які частково визнають свою провину, також схильні звинувачувати у своїх вчинках інших людей. Наприклад, підліток визнає що скоїв крадіжку, але винними у цьому більшою мірою вважає друзів, які спонукали до злочину, чи, скажімо, економічну кризу. Отже, покарання за злочин також мають нести інші. Як правило така категорія злочинців негативно ставляться до закону, і у будь-якому покаранні вбачають несправедливе ставлення до себе, оскільки вони не повною мірою переживають факт скоєного злочину. Доволі часто ці підлітки мають проблему з ціннісними орієнтаціями. Їм важко зробити вибір між цінностями, які тільки визначають задоволення їх

потреб (в тому числі і матеріальних), допомагають самоутвердитись і підняти авторитет та цінностями, загальноприйнятими у суспільстві, які надають сенсу життю людини. До вибору такої системи цінностей схильні неповнолітні злочинці, які готові визнати свою вину у вчиненні злочину.

Неповнолітнім засудженим, які мають високий рівень усвідомлення власної провини притаманне відчуття провини за скоєне, негативні емоції при усвідомленні факту скоєння злочину. При усвідомленні провини у них автоматично виникає потреба згладити її; підлітки готові понести будь-яке покарання, тільки б спокутувати свої неправомірні вчинки. Вони прагнуть виправитися в майбутньому та не повторювати свої помилки, які привели їх до скоєння злочину. Важливим для них є зробити свій внесок в повернення суспільної рівноваги, порушеної їх вчинками, і повернення доброго імені. Доволі часто злочини, які вчинені цими неповнолітніми є випадковими, через необережність, або ж на момент скоєння злочину неповнолітній просто не зміг знайти правильного виходу із складної ситуації. Дана категорія засуджених легко йде на контакт із соціальними педагогами, працівниками соціальних служб, під виховним впливом яких у неповнолітніх формується правослухняна поведінка, що відповідає етичним і правовим нормам, прийнятим у суспільстві і державі [57].

Таким чином, усвідомлення неповнолітнім правопорушником власної провини і, як наслідок, визнання справедливості покарання за скоєний злочин, є особливою умовою його вдалої ресоціалізації. На думку В. Шакун [81], активна ресоціалізація особи, яка скоїла кримінальний злочин, може починатися вже з моменту її арешту та продовжуватися у ході досудового слідства і навіть судового процесу, якщо правопорушник визнає свою провину, щиро кається та засуджує свою злочинну поведінку.

Безперечно, бажаним результатом покарання злочинця є його виправлення, вдала ресоціалізація.

На нашу думку, досягнення цієї мети забезпечується уже самим винесенням вироку, призначенням покарання, що допомагає підліткам

усвідомити неправомірність своїх дій. Наступним кроком у досягненні результату можна назвати сам процес відбування покарання, проходження діагностичних, корекційних та профілактичних програм, і виховних заходів, які викликають бажання спокутувати провину, повернутись до правослухняного життя, подолати особистісні проблеми і конфлікти з оточенням.

Знання про рівень усвідомлення своєї провини неповнолітнім дає можливість працівникам кримінально-виконавчої інспекції чи соціальних служб краще зрозуміти мотиви скоєння злочину, детальніше вивчити особу умовно засудженого неповнолітнього, скласти його психологічний портрет, передбачити подальшу поведінку. Дана інформація допоможе обрати ефективні методи реалізації програми індивідуальної роботи з підлітком щодо повернення його до самостійного, загальноприйнятого, соціально-нормативного життя в суспільстві, які є уже розроблені і апробовані на практиці, або ж розробити нові.

Широкого використання серед спеціалістів соціальних служб набула наукова розробка Н. Максимової [37], яка запропонувала такі напрямки, що найповніше розкривають поступові дії фахівців, зокрема, психолога, відносно неповнолітніх засуджених, які повернулись з місць позбавлення волі.

Основні напрямки роботи:

1. Психологічна та педагогічна ресоціалізація неповнолітнього (корекція дезадаптивних і розвиток соціально-позитивних індивідуальних якостей, подолання залежностей, сприяння вирішенню особистих проблем).

2. Формування сприятливого соціально-психологічного середовища навколо неповнолітнього (психологічна і педагогічна допомога сім'ї неповнолітнього, попередження негативного впливу на неповнолітнього його неформального оточення, організація індивідуального психолого-педагогічного підходу до неповнолітнього та захист його прав).

3. Соціальна реінтеграція та реадаптація неповнолітнього (сприяння вирішенню ним побутових проблем, його навчанню та трудовій діяльності; підтримка соціально-позитивної активності неповнолітнього).

За напрямками, діяльність команди фахівців, що працюють із неповнолітніми засудженими, які повернулись з місць позбавлення волі має такі види [76]:

- дослідницька діяльність. У тому числі соціологічні дослідження, що мають на меті вивчення характерних проблем у сфері правопорушень та злочинності в певному регіоні, визначення першочергових проблем неповнолітніх та молоді, які перебувають у місцях позбавлення волі або звільнилися з них;

- організаційна діяльність. Поєднує планування заходів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді із залучення широкого кола організацій-партнерів до реалізації програм соціальної роботи з колишніми злочинцями, налагодження відповідних зв'язків із зацікавленими організаціями та структурами; організаційне забезпечення роботи консультативних пунктів при центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, слідчих ізоляторах, виховних колоніях, школах соціальної реабілітації тощо;

- науково-методична діяльність. Зокрема, розробка методик профілактичного, просвітницького спрямування, психологічних, педагогічних, лекційно-тренінгових форм, методик для спеціалістів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді з питань організації роботи з неповнолітніми та молоддю, яка перебуває у конфлікті з законом;

- рекламно-інформаційна діяльність – розробка та видання матеріалів з профілактики правопорушень та підвищення обізнаності клієнтів з найбільш актуальних питань майбутнього влаштування життя;

- робота в громаді;

- безпосередня робота з неповнолітніми та молоддю, які порушили закон в межах діяльності консультативних пунктів, які діють при ЦССМ, а також слідчих ізоляторах, колоніях тощо. Така робота передбачає психодіагностику та психокорекцію стану клієнта, тестування, тренінги тощо. Неповнолітнім, молоді, їхнім батькам надається правова та психологічна допомога.

Отже, на нашу думку, робота психолога, соціального педагога,

працівників ювенальної поліції, соціальних служб щодо ресоціалізації неповнолітнього засудженого повинна спрямовуватись перш за все на встановлення контакту з неповнолітнім та діагностику рівня усвідомлення ним своєї провини у скоєнні злочину та негативних наслідків власних вчинків.

Результати діагностики будуть визначати подальший хід усієї соціально-психологічної роботи.

Наступним кроком у роботі психолога щодо ресоціалізації засудженого неповнолітнього є формування або підвищення у підлітка рівня усвідомлення ним своєї провини.

Окрім високого рівня усвідомлення своєї провини, зловмисник повинен розуміти наслідки свого вчинку і приймати винесений вирок як справедливий. Неповнолітній повинен відчувати потребу спокутувати провину і стати законослухняним громадянином. Для цього у нього потрібно розвивати властивості, які сприяють виправленню неповнолітнього.

Таким чином, неповнолітні з високим рівнем усвідомлення своєї провини схвально сприймають своє покарання, і позитивно ставляться до виконання усіх вимог вироку, на відміну від неповнолітніх злочинців з нижчим рівнем усвідомлення своєї вини. А це вказує на те, що працівникам соціальних служб та ювенальної поліції варто приділяти більше уваги стосовно роз'яснення неправомірності вчинків за які неповнолітні несуть покарання тим злочинцям, які мають низький рівень усвідомлення провини і вважають своє покарання та примусові заходи несправедливими щодо своєї особи. При недостатньому психолого-педагогічному впливі у цих підлітків може сформуватися негативне ставлення до законодавчих установ і їх працівників, а також до працівників соціальних установ, що, як правило, призводить до проблем з ресоціалізацією.

З огляду на це психологу, який здійснює виховний вплив на неповнолітнього злочинця варто зорієнтувати роботу на те, щоб виховати у підлітка відчуття поваги до закону і розуміння його не як засобу приниження його гідності, а як регулятора поведінки і відносин між людьми. У процесі ресоціалізації потрібно здійснювати правове виховання умовно засудженого,

формувати у нього повагу до закону та усвідомлення важливості дотримання закону. Варто звернути увагу неповнолітнього на те, що закон може не тільки карати але й винагороджувати за певні дії при умові сумлінного виконання своїх обов'язків як громадянина держави. На основі цього у неповнолітнього потрібно сформувати вміння знаходити правомірне рішення при розв'язанні складних життєвих ситуацій.

Дуже важливо, у ресоціалізаційному процесі, продемонструвати неповнолітньому, який повертається з місць позбавлення волі вагомість дотримання системи цінностей, яка відповідає загально прийнятим нормам поведінки в суспільстві, сприяє самовдосконаленню, інтелектуальному і фізичному розвитку особистості. Варто вказати підлітку, що при дотриманні даних принципів він зможе подолати складні життєві ситуації, і допомагати своїм прикладом іншим у визначенні їх життєвого шляху.

Працівникам, які здійснюють соціально-психологічний супровід засуджених неповнолітніх у процесі їх ресоціалізації важливо пам'ятати про вплив самооцінки підлітка на рівень усвідомлення ним своєї вини. Особливу увагу варто звернути на засуджених у яких занижена самооцінка, оскільки вони погано сприймають критику, спроби зблизитись з ними можуть сприйматися вороже, з недовірою через те що спрацьовує захисний механізм. Занижена самооцінка може бути притаманна і особам з високим рівнем усвідомлення провини. У цьому випадку підліток може піти на крайнощі, намагаючись спокутувати провину, тому дуже важливо підтримати його і вказати на правильний шлях виходу з ситуації.

Існує низка вимог, яких слід дотримуватись психологу в роботі з неповнолітніми засудженими, які повертаються з місць позбавлення волі [40]:

- на початку роботи потрібно повністю виключити категоричні вимоги, вони повинні мати вигляд поради, підказки, пізніше можна ставити непрямі вимоги: «Ми разом домовилися це питання поставити так...»; можна висувати категоричні вимоги, бути психологічно готовим до них; у подальшому категоричні вимоги застосовувати тільки у виключних випадках та

екстремальних ситуаціях;

- постійне стимулювання;

- не можна висувати одночасно кілька вимог, тим більше таких, які підліткові важко виконати: нехай спочатку добре виконає одну вимогу. Вимоги мають бути посильними, не спричинювати стресових станів.

Знання психологічних особливостей підлітків сприяє правильному рішенню задач, перевиховання неповнолітніх злочинців. Психологи, використовуючи правильну діагностику особистості неповнолітнього, індивідуальний підхід до нього, вибір та застосування найбільш відповідних ситуацій, тактичних прийомів сприяють оптимальному перебігу процесу ресоціалізації.

Таким чином, ресоціалізація неповнолітнього, який повертається з місць позбавлення волі є доволі складним цілеспрямованим процесом, в основі якого знаходиться комплекс заходів, спрямованих на повернення і формування у неповнолітнього необхідних умінь, навичок та набуття можливостей для життя у суспільстві з дотриманням правових норм. Запорукою успішної ресоціалізації засудженого неповнолітнього є усвідомлення ним власної провини та щире каяття у скоєному. Важливе місце у роботі психолога щодо ресоціалізації повинні займати діагностика рівня усвідомлення провини, за потреби – формування високого рівня усвідомлення, а також подальший супровід і підтримка неповнолітнього. Результатом співпраці суб'єкта і об'єкта ресоціалізації повинні стати зміна особистісних якостей засудженого неповнолітнього, що сприяло б поверненню неповнолітнього до правослужняної та соціально-нормативної поведінки.

Отже, можливо стверджувати, що проведена соціально-психологічна робота може вважатися успішною, якщо підліток не лише дотримується прийнятих у суспільстві норм і правил поведінки, а й здатний самостійно приймати рішення, задовольняти потреби та долати проблеми соціально-прийнятними засобами. Успішність роботи з ресоціалізації неповнолітнього засудженого багато в чому залежить від злагодженості роботи фахівців різних

установ і служб, а також від дотримання ними гуманістичних принципів соціально-психологічної роботи.

2.2. Етапи соціально-психологічної допомоги неповнолітнім, які повернулись з місць позбавлення волі

Діяльність практичного психолога має багатокomпонентну структуру. Одним із основних завдань такої діяльності є надання соціально-психологічної допомоги дітям, котрі мають проблеми з поведінкою; у нашому випадку – неповнолітнім, які повернулись із місць позбавлення волі.

Поняття соціально-психологічної допомоги у вітчизняних наукових дослідженнях здебільшого розглядається у контексті створення умов, що покликані сприяти підвищенню якості життя дітей та сімей вразливих верств населення, подоланню складних життєвих обставин, оволодінню ситуацією кризи, невизначеності, катастрофічних та екстремальних подій.

Отже, соціально-психологічна допомога неповнолітнім, які повернулись із місць позбавлення волі – це комплекс психологічних, організаційних, соціальних заходів, спрямованих на задоволення їхніх психологічних і соціальних потреб. Це також дії, спрямовані на пом'якшення чи подолання психологічних та соціальних труднощів, вирішення психо-соціальних проблем, що виникають в окремої особистості, та відновлення її психосоціального благополуччя.

Одним із системоутворювальних елементів організації соціально-психологічної допомоги неповнолітніми засудженими постають етапи – окремі моменти, періоди, стадії в розвитку чого-небудь, у якій-небудь діяльності [62].

На підставі аналізу довідкової літератури та словників з соціальної педагогіки, соціальної роботи, психології ми визначаємо соціально-психологічну допомогу неповнолітнім, які звільнились з місць позбавлення волі як особливий вид спеціально організованої професійної соціально-

психологічної діяльності, що полягає у виявленні, визначенні і вирішенні проблем дитини з метою реалізації і захисту її прав на повноцінний розвиток, що ґрунтується на індивідуально-орієнтованій допомозі і співпраці в її життєвому самовизначенні.

Складовим компонентом соціально-психологічної допомоги є соціальна підтримка. Так, згідно з трактуванням О. Беспалько, соціальна підтримка – це система заходів суб'єктів соціально-педагогічної роботи, що спрямована на вирішення проблем осіб, які знаходяться в складних життєвих обставинах, шляхом надання допомоги і необхідних видів соціальних послуг .

Вона виділяє найбільш поширені види соціальної підтримки: матеріальну, психологічну, педагогічну, правову (юридичну) та інші [2]. Матеріальна підтримка надається шляхом виплат пенсій, компенсацій, допомоги на лікування і оздоровлення; забезпечення продуктами харчування, одягом, медикаментами, засобами для пересування і таке інше.

Психологічна підтримка спрямована на мобілізацію внутрішніх ресурсів клієнта з метою зміни уявлення про безвихідність його положення, відновлення захисних сил організму, формування впевненості і мотивації для подолання відчуття тривоги, страху або провини, психологічних комплексів, невпевненості в своїх силах, зміцнення активної, діяльної особової позиції. Така підтримка надається в ході консультацій, психотерапевтичних бесід, психологічних тренінгів, зустрічей груп самопомоги. Педагогічна підтримка орієнтована на превентивну і оперативну допомогу дітям, молоді, сім'ям шляхом надання необхідної інформації, проведення просвітницьких заходів, консультацій, бесід і тому подібне.

Соціальна робота з неповнолітнім повинна становити цілісну систему, яка передбачає і готовність самого неповнолітнього працювати над собою, займатись самовихованням. Без цього робота з ним буде безрезультатною.

На практиці технологія соціально-психологічної допомоги неповнолітнім, які повернулись з місць позбавлення волі, за низкою складових може дещо відрізнятися від роботи з іншими категоріями клієнтів. Так, вона містить на

підготовчому етапі дві фази: а) підготовка до повернення потенційного клієнта в соціум; б) процес особистого знайомства і встановлення контакту, який завершується розробкою плану соціального супроводу клієнта. Другий етап – безпосередня реалізація втручання стає власне етапом реалізації соціального супроводу; третій етап – підсумковий – припинення надання соціально-психологічної допомоги і оціночні заходи [69].

Стосовно першого етапу (перша фаза) – підготовка до повернення потенційного клієнта, то слід зазначити, що на відміну від інших категорій клієнтів, етап знайомства й аналізу ситуації може починатися заочно, ще до встановлення особистих контактів. Тобто, робота починається з ініціативи фахівця (психолога чи соціального педагога, або їх обох) ще до звільнення підлітка, а не внаслідок звернення клієнта.

Таким чином, доцільність такого підходу зумовлена не лише тим, що у клієнтів цієї категорії може не з'явитися бажання контактувати із соціально-психологічною службою, а ще й тим, що перші дні після повернення часто виявляються найбільш критичними для підлітка, такими, що значною мірою визначають подальше життя. Адже, як свідчить практика центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, велика кількість клієнтів цієї категорії є вихідцями з асоціальних родин або є вихованцями інтернатів, і саме в перші дні після повернення в місця попереднього проживання вони підпадають під негативний вплив соціальних обставин і оточення [74].

Проаналізувавши зміст та особливості роботи з неповнолітніми, які повернулись з місць позбавлення волі, для психолога або соціального педагога важливим аспектом роботи має бути розуміння того:

- де буде жити дитина;
- як будуть вирішені нагальні соціально-економічні потреби (одяг, харчування, гроші та необхідні першочергові витрати, зокрема, оформлення документів тощо);
- яка перспектива зайнятості (навчання) існує в місці повернення, що потрібно для її реалізації;

- наскільки найближче соціальне оточення (родина, друзі тощо) зможуть сприяти адаптації і ресоціалізації клієнта, яких заходів потрібно вжити, щоб сприяти цьому процесу.

У другій фазі першого етапу здійснюється особисте знайомство з клієнтом та встановлення з ним контакту.

Зв'язок фахівців з правоохоронними органами дозволяє вчасно довідатися про повернення молодшої людини з місць позбавлення волі, і, якщо вона сама не звертається за допомогою, відвідати її за місцем проживання. Доцільно поінформувати клієнта про сутність допомоги, яку він може отримати в соціальних службах, поцікавитися його власним баченням перспективи.

Варто звернути особливу увагу на те, щоб уже при першому контакті обіцянки щодо подальшої роботи психолога з підлітком мають бути реальними. Але при цьому вони не можуть бути песимістичними (мовляв, ніхто тобі не допоможе, нікому ти не потрібен). Підліток має зрозуміти, що позитивний вихід із ситуації можливий, але для його досягнення необхідно докласти чимало власних зусиль.

Важливим підсумком роботи на етапі особистого знайомства стає розроблений план соціального супроводу клієнта. Цей план повинен включати такі напрями роботи:

- психодіагностику та психокорекцію стану клієнта;
- правову допомогу у формі групових та індивідуальних консультацій;
- медичну допомогу;
- заходи щодо пропаганди здорового способу життя;
- роботу з родиною;
- роботу з позасімейним соціальним оточенням;
- роботу з влаштування навчання, працевлаштування, змістовного дозвілля.

На другому етапі здійснюється реалізація соціального супроводу клієнта. На цьому етапі провідна роль належить соціальному працівнику. Процес соціального супроводу стандартизований тим, що соціальний працівник

виступає в ролі соціального менеджера, який виконує низку типових функцій, зокрема [71]:

1. Оцінююча – визначення конкретних потреб клієнтів і наявних ресурсів.
2. Допоміжна – забезпечення послугами клієнтів, які не здатні самостійно вирішувати свої проблеми.
3. Організаційна – ініціювання зусиль різних установ і фахівців з метою створення умов для задоволення потреб клієнтів і забезпечення якості послуг.
4. Освітньо-виховна – забезпечення клієнта необхідними знаннями і навичками.
5. Консультативна – надання клієнтам інформації про наявні ресурси і допомогу інших фахівців щодо вибору найбільш ефективного методу допомоги.
6. Посередницька – переадресація клієнтів у відповідні установи і до конкретних фахівців.
7. Координаційна – об'єднання і розподіл зусиль щодо допомоги клієнтам з боку різних установ і фахівців.
8. Адвокатська – захист прав та інтересів клієнта.
9. Адміністративна – планування, облік і контроль заходів із надання допомоги клієнтам та оцінки її ефективності.
10. Аналітична – збір і аналіз інформації, необхідної для прийняття рішень.

Третій етап: припинення надання соціально-психологічної допомоги. Це є позитивний результат роботи соціального працівника та психолога. На підставі аналізу результатів соціального супроводу робиться висновок про його припинення або, навпаки, про доцільність продовження ще на певний термін.

Припинення може бути здійснено як у разі досягнення очікуваних результатів, так і в разі невиконання умов угоди з боку клієнта.

З метою оптимізації роботи фахівців, залучених до соціально-психологічної роботи необхідно здійснювати оцінку ефективності послуг. Критерії оцінки розрізняють залежно від місця реалізації соціально-

психологічної роботи з неповнолітніми. Коли соціально-психологічна робота ведеться в місцях позбавлення волі, до основних показників оцінки можна включити [69]:

- кількість неповнолітніх, охоплених соціально-психологічною роботою у виховних колоніях чи інших установах;
- кількість і види соціально-психологічної допомоги, послуг, що реалізуються;
- результати соціально-психологічного тестування ув'язнених;
- результати роботи із сприяння підтримці соціально-значущих зв'язків.

Якщо ж соціально-психологічна робота відбувається на волі, до основних показників оцінки можна включити [68]:

- для оцінки ефективності консультування (соціального, юридичного, психологічного тощо) – кількість наданих послуг, кількість клієнтів, які ними скористалися;
- для оцінки ефективності соціально-психологічної допомоги – кількість звертань за категоріями клієнтів; різноманітність видів психо-соціальних проблем, що вирішуються; видів наданої соціальної та психологічної допомоги; результати соціально-психологічної допомоги клієнту;
- для оцінки ефективності соціального супроводу – кількість клієнтів, щодо яких він здійснюється; кількість, різноманітність, значущість соціальних та психологічних проблем клієнтів; застосовані шляхи їх вирішення; терміни вирішення проблем, адекватність результату соціального супроводу клієнта визначеній меті конкретної діяльності.

Оволодіння типовими технологіями соціально-психологічної роботи, вмінням застосовувати їх в конкретних умовах з врахуванням особливостей різних груп і категорій клієнтів – важливий резерв підвищення ефективності зусиль державних органів, громадських організацій, спрямованих на поліпшення соціального становища і соціального самопочуття підлітків і молоді, які потрапили в складні життєві обставини, загального оздоровлення морально-психологічного клімату в суспільстві.

Більшість засуджених розуміють, що суспільство бачить в них перш за все злочинців, що порушили закон, тобто усвідомлюють себе як людей зі схожою долею – між ув'язненими та тими, хто на волі пролягає невидима межа. Причому якщо неповнолітні засуджені відбувають покарання вперше, усвідомлення «ми» ще відсутнє, хоча досить яскраво виражене розуміння існування «вони», то потрапляючи до колоній у випадку рецидивів злочину, в їх свідомості чітко зафіксована спільнота, з якою вони себе ідентифікують. Така консолідація підтримує засуджених, додає їм душевної рівноваги. Разом із тим вона посилює відчуженість засуджених від суспільства, ускладнює подальшу їх адаптацію до нормального життя [41].

Таким чином, завершальним і найбільш відповідальним етапом ресоціалізації колишнього засудженого неповнолітнього є його пристосування до життя на волі, як правило, у нових, часом важких умовах, при побутовій непорядкованості, зруйнованості колишніх соціальних зв'язків, відсутності житла, більших складностях у навчанні або працевлаштуванні й тому подібне. Все це жадає від звільненого значних моральних зусиль, терпіння, витривалості, що під силу далеко не кожному. У результаті нерідко неповнолітні, що вийшли з виправних колоній, знову вчиняють злочини.

Процес адаптації, пристосування до умов життя на волі в нормальному соціальному середовищі після тривалого строку позбавлення волі складний, він вимагає від особистості мобілізації всіх її кращих якостей. Людині необхідно в короткий строк відновити або набути низку навичок: навчитися витратити зароблені за період знаходження в місцях позбавлення волі гроші, забезпечувати себе харчуванням, одягом, житлом, мобільно переміщатися в межах нерідко досить значних відстаней і тому подібне [5].

Соціальна адаптація значною мірою залежить від ступеня соціальної відчуженості звільненого, характеру його злочинної діяльності, її тривалості, стану мікросередовища, у яке він входить. Складніше адаптуватися особам, що зробили насильницькі злочини, а також грабіжникам, злодіям.

Тому, констатує В. Васильєв, процес адаптації звільнених з виправних

колоній завершується звичайно до трьох років, а переважної їхньої частини – до одного року. Найважчий час для адаптації – період до 3 (6) місяців. Саме в цей час потрібна найбільш інтенсивна робота з керування процесом соціальної адаптації звільнених, контроль за їхньою поведінкою у побуті, у громадських місцях, за сферою їхнього спілкування. У протилежному випадку висока ефективність профілактики рецидивної злочинності серед звільнених від покарання забезпечена не буде. Якщо звільнені з місць позбавлення волі не бажають вчитися, не мають постійного місця проживання або систематично міняють його, порушують громадський порядок і правила гуртожитку, це свідчить про те, що процес соціальної адаптації протікає незадовільно і є реальна основа для рецидиву [24].

Отже, процес ресоціалізації можна вважати успішним у тому випадку, коли неповнолітній, який повернувся з місць позбавлення волі, відновив соціально корисні зв'язки в основних сферах життєдіяльності (забезпечені нормальні відносини в родині, є житло, він продовжує навчання, корисно проводить дозвілля й т.ін.), а також відсутні зв'язки зі злочинним середовищем.

2.3. Аналіз впровадження технології соціально-психологічної роботи з неповнолітніми, які повернулись з місць позбавлення волі

На нашу думку, ефективною технологією ресоціалізації неповнолітніх, які повернулись із місць позбавлення волі, є соціально-психологічний супровід.

Термін «соціально-психологічний супровід» у сучасній психологічній літературі трактується досить широко. Крім того, у науковій і методичній літературі не існує однозначного підходу у визначенні цілей і завдань соціально-психологічного супроводу, його змісту.

Соціально-психологічний супровід розглядають в кількох аспектах: як системну інтегративну технологію соціально-психологічної допомоги особистості, як один із видів соціально-психологічного патронажу, як

професійну діяльність психолога, який надає індивідуальну допомогу і підтримку, а також як процес, що містить комплекс цілеспрямованих дій (Г. Бардієр, М. Бітянова, А. Волосников, А. Деркач, А. Жукова, І. Зверєва, О. Казакова, А. Капська, В. Мльцева, Л. Мітіна та інші).

У науковій літературі поняття «супровід» розглядається багатозначно. Як процес, спеціально організований і контрольований, в результаті якого суб'єкт долучається до взаємодії, спрямований на вирішення проблемних ситуацій. Або як діяльність, яка забезпечує створення умов для прийняття суб'єктом розвитку оптимального вирішення проблем життєвого вибору. Дані положення сходяться в тому, що соціально-психологічний супровід це особливий вид взаємодії, метою якого є створення сприятливих умов, при яких суб'єкт розвитку зможе прийняти оптимальне рішення в різних ситуаціях життєвого вибору. У науковій психолого-педагогічній літературі під супроводом традиційно розуміється цілісний, безперервний процес аналізу, вивчення, розвитку і корекції мотиваційних, пізнавальних, емоційно-вольових процесів і особистості людини, що потрапляє в поле діяльності суб'єктів супроводу [64]. Як правило, воно використовується по відношенню до людини, якій потрібна допомога, підтримка в подоланні труднощів, проблем, що виникли в процесі самореалізації, досягненні життєво важливих цілей. Супроводжувати, як пояснює Академічний тлумачний словник української мови, означає іти, їхати разом із ким-небудь як супутник; проводити когось до певного місця; іти, їхати, показуючи шлях комусь, чомусь; постійно бути разом.

Специфіка соціально-психологічного супроводу полягає в тому, що він виникає там і тоді, де і коли людина стикається із соціумом, стикається з проблемами, що виникають в процесі взаємодії з соціальним середовищем її проживання. В цьому випадку і виникає потреба саме в соціально-психологічному супроводі її життєдіяльності.

Соціально-психологічний супровід сприяє:

- оволодінню людиною досвідом поведінки, виконання певних функцій, необхідних їй в реалізації своєї ролі в соціумі (соціальне навчання);

- засвоєння певних норм і правил;
- формування відповідних соціальних якостей особистості (соціальне виховання), готовності і здатності бути членом різних соціальних груп (соціальне формування).

Таким чином, можемо зробити висновок, що під соціально-психологічним супроводом розуміється комплекс заходів, спрямованих на підтримку процесів активної життєдіяльності і розвитку природних здібностей особистості, а також створення умов для попередження розвитку негативних наслідків і різних соціальних проблем.

Соціально-психологічний супровід досі не має завершеного цілісного наукового опису, в ньому спостерігаються ознаки, які відносяться до різних галузей наукового знання: педагогіки, соціальної педагогіки, психології, соціології.

Отже, широка інтерпретація сутності соціально-психологічного супроводу пов'язується зі створенням сприятливих умов, безпечного середовища, необхідних для розвитку і саморозвитку людини, розкриттям, реалізацією внутрішнього потенціалу, формуванням здатності до самостійних дій та вільного вибору.

Питання соціально-психологічного супроводу дітей знаходиться на перетині функцій багатьох спеціалістів (психологів, соціальних педагогів, соціальних працівників, інспекторів ювенальної превенції), а тому не можуть бути віднесені до сфери професійної діяльності виключно одного фахівця.

Зазвичай, соціально-психологічний супровід починається з офіційного звернення клієнта до соціальної служби, фіксування його проблеми, після чого настає етап первинного оцінювання його становища. Але, враховуючи специфіку роботи з такою категорією клієнтів, як неповнолітні засуджені, можна зазначити, що ефективніше буде розпочати роботу на підготовчому етапі, який розпочинається ще до повернення неповнолітнього з місць позбавлення волі. Робота провідного спеціаліста полягає в тому, що він з власної ініціативи та за співпраці з органами виконання покарань, починає

знайомство із проблемною ситуацією клієнта через вивчення особової справи. Також, на даному етапі роботи, фахівець має можливість дізнатись про результати попередньо проведених тестувань, анкетувань клієнта. Особливу увагу необхідно приділити неповнолітньому у перші дні після звільнення з місць позбавлення волі, тому що даний період в житті неповнолітнього виявляється найскладнішим. Соціальний педагог має потурбуватись про те, з ким і де буде жити неповнолітній засуджений, яким чином найближче соціальне оточення зможе надати підтримку підлітку в соціальній адаптації, які нагальні потреби необхідно допомогти вирішити.

Соціально-психологічний супровід – це певний процес, який представляє відповідну технологію реалізації, що вимагає її осмислення для забезпечення успішності реалізації на практиці. Загальна технологія соціально-психологічного супроводу має низку послідовних кроків та етапів.

Першим кроком, на етапі первинного оцінювання, має бути встановлення фахівцем соціальної роботи контакту і довірливих стосунків із клієнтом, вияв щирої зацікавленості ним і його проблемами. Процедура первинного оцінювання становища клієнта передбачає [74]:

- збір загальних даних про клієнта: прізвище, ім'я, по батькові; вік; стать; сімейний стан; домашня адреса, з ким мешкає; освіта; дата звернення до соціальної служби;

- з'ясування основної проблеми клієнта: формулювання основної причини, яка спонукала його звернутися по допомогу; привід для звернення клієнта та його очікування від служби, до якої звернувся. Інформацію бажано занотувати з урахуванням особливостей мови клієнта. Якщо інформація отримана не від клієнта, необхідно зазначити її джерело;

- опис клієнта: стислий опис фахівцем соціальної служби його зовнішності, поведінки, безоцінних вражень;

- збір відомостей про життя: реєстрація інформації про побутові умови; стиль життя; інтереси захоплення, вподобання; причетність значущих для клієнта людей до його проблеми, залученість до її вирішення.

Дослідження проблем клієнта потребує цілісної інформації про нього, його потреби та оточення. Важливо при цьому намагатися побачити людину та її життя загалом, а не лише окрему проблему, маючи на увазі загальнолюдську ієрархію потреб [73].

У перших розмовах з клієнтом може з'ясуватися чимало інших особливостей його ситуації, без урахування яких неможливо буде діагностувати його проблему, обрати оптимальні способи її вирішення. Для цього фахівець, використовуючи запитання на кшталт: що турбує клієнта в цій ситуації, чи може клієнт чіткіше окреслити ситуацію, які зусилля і ресурси, необхідні клієнту для розв'язання проблем, яке значення для клієнта має існуюча проблема, яке відхилення у своєму житті клієнт усвідомлює як проблему, може з'ясувати й уточнити ситуацію.

На етапі первинного збору інформації, як правило використовують бесіди з клієнтом, його родиною, сусідами, працівниками інших агенцій чи закладів, які мали з ним справу; спостереження за особливостями поведінки клієнта, умовами проживання, стосунками в сім'ї тощо; аналіз документів (наприклад, історія хвороби, характеристики з закладу освіти, з закладу позбавлення волі, попередні нотатки соціальних працівників і т.ін.); різноманітні тестові методики психодіагностики.

На підставі вивчення значущості для клієнта проблеми, яка привела його в соціальну службу, формулюють мету втручання – узгоджений результат взаємодії соціального працівника і клієнта.

Одночасно із визначенням мети окреслюють завдання втручання – обсяг майбутньої роботи і способи її здійснення. Як і мета, завдання втручання повинні бути зрозумілими і конкретними, реалістичними і вимірюваними, мають відповідати потребам, бажанням, очікуванням клієнта, а також ціннісним настановам і можливостям соціальної служби і конкретного фахівця.

Іноді під час визначення мети і завдань втручання клієнт недостатньо усвідомлює свою проблему, а тому не виявляє належної мотивації (бажання і волі) до змін, готовності до необхідної особистої праці. У зв'язку з цим,

фахівцям доводиться вдаватися до методів переконання, стимулювання, емоційного надихання, щоб включити та задіяти волю клієнта, аби він став співтворцем мети і завдань втручання, активно і зацікавлено співпрацював на всіх етапах його реалізації [73].

З урахуванням проблем, потреб, переваг та обмежень клієнта складають індивідуальний план роботи, беручи за основу основну його проблему. При складанні його враховують статус, фінансове становище, місце проживання, фізичний і психічний стан, практичні навички самостійного життя, зайнятість, можливості щодо організації дозвілля.

Другий етап – реалізація. Сутність його полягає в безпосередній реалізації запланованих заходів із надання допомоги. Під час реалізації план може зазнавати перегляду, поточного оцінювання досягнутих результатів. Це головний етап надання практичної соціально-психологічної допомоги клієнтові, коли одночасно або послідовно (залежно від особливостей випадку) здійснюється втручання по кожному із визначених планом конкретних завдань стосовно самого клієнта, його найближчого і більш віддаленого соціального оточення. Під час здійснення реалізації плану втручання, залежно від ситуації, контроль у більшому або меншому ступені належить фахівцю. Проте важливо не робити все за клієнта, пам'ятати, що соціально-психологічна робота покликана «допомогти людям допомогти собі». Потрібно дбати, щоб клієнт мав якнайбільше контролю над ситуацією, був мотивованим до змін.

На етапі реалізації індивідуального плану роботи провідному фахівцю часто доводиться працювати в команді з іншими фахівцями (медиками, психологами, юристами тощо). Склад команди залежить від типу і завдань соціальної служби. Члени команди (об'єднані спільною метою спеціалісти) узгоджують на регулярних зустрічах порядок взаємодії і план втручання. Вони, також, зустрічаються з клієнтами або членами сімей для обговорення всіх етапів управління випадком, переліку послуг та умов їх надання, укладання контракту. Найбільш доречним в даному конкретному випадку є використання таких методів: соціально-психологічні (полягає у виявленні індивідуально-

психологічних особливостей клієнта, виявленні проблем, труднощів, побоювань у клієнта) і соціально-правові консультації (обговорюються питання стосовно прав та обов'язків клієнта), заходи медичного, адміністративного, організаційного характеру, практична допомога щодо лікування, працевлаштування, навчання самого клієнта або когось із членів сім'ї, реалізація спеціальних індивідуальних і групових програм навчання і виховання, психотерапії, психолого-педагогічної корекції, соціально-трудової реабілітації.

Отже, основними запланованими діями соціального працівника на етапі реалізації повинно бути спрямування роботи на відновлення втрачених соціальних зв'язків, контактів клієнта, його оточення до стану, що відповідає звичайним нормам, правилам і традиціям суспільства.

Третій етап – підсумковий. Підсумковий етап включає оцінку змін (моніторинг, який проводиться за допомогою повторного тестування, бесіди з клієнтом), які відбулися в процесі надання соціальних послуг і після того, як вони були отримані клієнтом; вивчення нових потреб, які з'явилися у клієнта в результаті цих змін; розробку, якщо це потрібно, нового, додаткового плану соціальної допомоги або припинення роботи з клієнтом, якщо ситуація це дозволяє; підготовку клієнта до згортання соціально-психологічної допомоги (соціально-психологічного супроводу) як складову припинення роботи; додаткове кураторство клієнта і оточення, якщо це потрібно для профілактики небажаних наслідків і закріплення позитивних змін. На даному етапі доречним буде використання методу експертних оцінок, а також первинне посереднє спостереження за діями та вчинками клієнта [76].

Тривалість етапів типової технології соціально-психологічної роботи з клієнтом визначає специфіка конкретного випадку, і її недоцільно регулювати стандартними часовими нормативами безвідносно до особливостей соціальної ситуації, у яку потрапив клієнт.

Проаналізувавши загальні особливості технології соціально-психологічного супроводу та різноманітність конкретних випадків щодо

неповнолітніх засуджених, які повернулися із місць позбавлення волі та знаходяться на обліку в службі ювенальної превенції та соціальній службі для сім'ї, дітей та молоді, доцільним є наведення конкретного прикладу стосовно використання даної технології.

Клієнтом в даному випадку є 16-річний підліток, який має захоплення бойовими мистецтвами. До скоєння злочину навчався в середній загальноосвітній школі, мав середній рівень успішності. Виховувався в неповній сім'ї (батька немає). Мати через постійну зайнятість на роботі не приділяла достатньої уваги вихованню дитини. Хлопець отримав 1 рік за хуліганство. Після звільнення, потрапив за спрямуванням виховної колонії до Запорізького центру соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді. Мати особливої уваги та підтримки хлопця відносно зміни ситуації не виявила.

Перед початком роботи з клієнтом, нами була проведена бесіда з провідним спеціалістом відділу соціальної роботи. В ході проведення бесіди використовувались такі запитання: якою є загальна ситуація клієнта, які послуги відносно неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі здійснює центр, які труднощі виникають під час надання послуг, в чому полягають особливості роботи з данною категорією населення, які особливості поведінки клієнта можна виділити після знайомства із ситуацією та ін.

В результаті проведення бесіди ми дізнались про специфіку роботи з даною категорією населення, яка полягає в тому, що спеціалісту необхідно дотримуватись наступних етичних принципів:

- розмова під час психологічної консультації повинна фокусуватись тільки на тих проблемах, які існують на даний момент;
- спеціаліст не повинен осуджувати клієнта за його вчинки та поведінку в минулому;
- бути готовим прийняти всю інформацію, що надає клієнт та намагатись зрозуміти причину, мотив поведінки.

Перед початком проведення соціально-психологічного супроводу нами було проведено соціальне інспектування, яке є обов'язковим заходом після

потрапляння на облік до центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Соціально-психологічний супровід було розпочато на підставі результатів соціального інспектування та інформації, отриманої в результаті діагностування хлопця.

На початку соціально-психологічного супроводу матір та неповнолітній, звільнений з місць позбавлення волі уклали письмовий договір про здійснення соціального супроводу.

На підставі зазначеної ситуації, проблем клієнта і з урахуванням загальноприйнятого розуміння технології як певної послідовності дій, можна запропонувати індивідуальний план дій фахівця центру, який складався з наступних етапів: первинне оцінювання; планування втручання; моніторинг; кінцеве оцінювання.

До первинного оцінювання входило:

- загальні дані (прізвище, ім'я, по-батькові, вік: 16 років, стать: чоловіча);
- сімейний стан: неодружений.
- національність: українець, рідна мова: українська;
- домашня адреса, з ким мешкає: м. Запоріжжя....., мешкає з матір'ю 40 років;
- освіта: незакінчена середня (вчився до 8-го класу);
- стан здоров'я: задовільний;
- дата звернення: 23.09.2021 р.

1. Основна проблема (зі слів підлітка): відсутність умінь самостійно справлятися з власними емоціями (підвищений рівень агресивності); брак навичок спілкування.

2. Опис (особиста ідентифікація):

2.1. Зовнішність: виглядає досить впевненим у собі, високого зросту, середньої статури, під час зістрічі помітно хвилюється, при розмові бракує слів для висловлювання власної думки.

2.2. Поведінка: підліток досить швидко схоплює думку, активно відповідає на поставлені запитання, іноді деякий час підбирає необхідні для

відповіді слова.

2.3. Враження: не досить впевнений в собі хлопець, якого турбує власне майбутнє, прояви агресії через поганий настрій, відсутність належної батьківської уваги та турботи.

3. Відомості про життя:

3.1. Житлові умови: однокімнатна квартира на другому поверсі (стан санітарно-гігієнічних умов задовільний).

3.2. Професійна та фінансова ситуація: родина живе за рахунок заробітної плати матері.

3.3. Сімейна, соціальна ситуація та підтримка: ситуація в родині нестабільна. Через постійну зайнятість матері, відсутність батька в процесі виховання, підліток часто буває агресивний, знервований.

3.4. Інтереси, захоплення, уподобання: хлопець захоплюється спортом, а саме бойовими мистецтвами. Полюбляє дивитись передачі, що мають сцени насилля.

3.5. Причетність значущих для клієнта людей до проблеми: матір особливої турботи та належної уваги, зацікавленості не проявляє.

3.6. Правова ситуація: фінансові інтереси родини ущемлені, через відсутність аліментних виплат від батька хлопця.

4. Спільне формування проблеми: матеріальні проблеми, проблеми у взаємовідносинах сина та матері, невизначеність майбутнього 16-річного хлопця після звільнення, неконтрольовані випадки агресії, відсутність соціально спрямованої дозвілєвої діяльності.

Також, під час первинного оцінювання, нами була проведена психологічна консультація, в ході якої, було рекомендовано, в даному випадку, застосування таких психологічних методик: методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіча); методика «Діагностика соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда»; характерологічні акцентуації особистості та нервово-психологічна неврівноваженість; діагностика стану агресії Басса-Даркі.

Обробивши результати методик, нами були отримані такі дані:

1) Методика М. Рокіча «Ціннісні орієнтації, дозволила нам визначити систему термінальних та інструментальних цінностей клієнта, його життєві пріоритети. За результатами методики «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіча) були виявлені більш «конкретні» цінності, ніж «абстрактні», про що свідчать такі відповіді: здоров'я (фізичне та психічне); матеріально забезпечене життя, свобода (самостійність у поступках). Під час проходження даної методики хлопець довго вагався у відповідях, що може свідчити про недостатній рівень сформованості у респондента системи цінностей;

2) За результатами методики «Діагностика соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда» були отримані такі результати: низький рівень адаптивності – 75 балів, неприйняття себе – 18 балів, неприйняття інших – 16 балів, емоційний дискомфорт – 20 балів, зовнішній контроль – 25 балів, домінування – 10, ескапізм – 23 бала. Тобто, всі показники є низькими, що свідчить про необхідність та доцільність сторонньої професійної допомоги;

3) Опитувальник Басса-Дарки «Діагностика стану агресії» надав можливість визначити рівень агресивності клієнта та реакцію його на певні ситуації. За результатами методики «Діагностика стану агресії Басса-Дарки» були отримані такі дані: підвищений рівень фізичної агресії – 30 та негативізму, що можливо стало причиною вчинення хілуганства;

4) Опитувальник «Характерологічні акцентуації особистості та нервово-психологічна неврівноваженість» надав можливість складання уявлення підлітка про здоров'я, власний спосіб життя, стиль поведінки, думки, інтереси. Продіагностувавши підлітка за даною методикою нами були отримані наступні результати: за діагностичними шкалами підліток виявився екстравертом з експлозивною формою акцентуації, що може свідчити про відсутність сором'язливості перед незнайомими, відсутність відчуття такту. До різноманітним вимог, правил, законів відносяться досить легковажно. Переоцінюють свої можливості та здібності. Відносно експлозивної форми акцентуації, можливо зазначити, що характерним для людей даного типу є невідповідність емоційних реакцій силі та якості подразників, тобто такі люди

схильні до більш легких коливань та змін у психічному стані.

Дані, отримані в результаті діагностування, були додатковим матеріалом для здійснення соціально-психологічного супроводу і виявлення особистісних проблем клієнта.

Наступним етапом соціально-психологічного супроводу є планування спільної роботи. До даного етапу входить визначення мети, завдань, плану-графіку роботи.

Таким чином, мета роботи полягає в поліпшенні функціонування клієнта і його кращій адаптації до умов соціального середовища для забезпечення сприятливих змін у житті. Тоді як основними завданнями в даному випадку можна вважати:

- планування заходів для попередження проявів агресії у хлопця через брак уваги зі сторони батьків;
- забезпечення можливості спілкування з однолітками;
- сприяння владнанню стосунків з матір'ю;
- здійснення заходів для сприяння усвідомленню хлопця себе як особистості, виробленню критичного ставлення до власних вчинків, позитивної оцінки досягнень сторонніх людей;
- відстеження довгострокових наслідків роботи.

План-графік роботи стосовно даного конкретного випадку та зазначених проблем:

1. Забезпечити участь підлітка у регулярних групових заняттях з метою зниження рівня агресії у міському центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Термін виконання – протягом 3 місяців, відповідальний – психолог.

2. Отримати консультацію юриста відносно прав та обов'язків громадянина, школяра та допомога в отриманні аліментів від батька. Термін виконання – протягом 6 місяців, відповідальні – мати та клієнт.

3. Отримати допомогу в оформленні документів, провести співбесіду з працівником Центру зайнятості для виявлення схильностей хлопця, а також перспектив отримання в майбутньому роботи. Термін виконання – протягом 1

місяця, відповідальні – соціальний педагог, клієнт.

4. Отримати консультацію психолога для вироблення рекомендацій щодо індивідуальної підготовки до навчання, регулярно працювати над виконанням рекомендацій. Термін виконання – 3 місяці, відповідальний – клієнт.

5. Для задоволення потреби в належності та любові, а також для організації регулярних контактів з ровесниками та волонтерами залучити неповнолітнього, звільненого з місць позбавлення волі до програми екскурсій по місту. Термін виконання – протягом 2 місяців, відповідальні – соціальний педагог, клієнт.

6. Забезпечити спільне консультування матері та неповнолітнього засудженого у психолога задля вироблення та налагодження стосунків в сім'ї. Термін виконання – 4 місяці, відповідальні – мати та хлопець, соціальний педагог, психолог.

7. Розпочати ведення щоденника, в якому мати та хлопець щоденно занотуватимуть його добрі та несхвальні вчинки. Термін виконання – 1 місяць, відповідальний – клієнт.

8. Забезпечити можливість участі у творчих заходах, конкурсах, волонтерській діяльності, організованих соціальними службами, благодійними центрами та громадськими організаціями. Термін виконання – 6 місяців, відповідальні – соціальний педагог, клієнт.

Характеризуючи моніторинг та кінцеве оцінювання роботи, можна зазначити, що моніторинг полягає у щоденникових записах, регулярних зустрічах провідного спеціаліста з клієнтом. Кінцеве оцінювання передбачає повторне оцінювання роботи після здійснення всіх запланованих заходів та подальших планів щодо продовження чи припинення втручання. Починають його із загального аналізу того, наскільки досягнута мета втручання. Набір оцінювальних процедур пов'язаний з пошуком відповідей на питання про те, якою була проблема клієнта, яких заходів було вжито, які ресурси використано для її подолання і якого результату вдалося досягти. Для оцінювання якості втручання використовують безпосереднє спілкування із клієнтом; обговорення

планів і процедур підтримки; вивчення звітів про індивідуальну роботу, інших документів (особових справ), робочих щоденників (листоків контактів), анкет оцінювання служби її клієнтом; контрольних візитів до підопічних. За успішного втручання і досягнення передбаченої на його початку мети переходять до планування підтримуючих стратегій, які передбачають підготовку умов для завершення стосунків, з'ясування ресурсів, завдяки яким клієнт обходитиметься без допомоги провідного спеціаліста [74].

Отже, розв'язання проблем клієнта означає закінчення стосунків з ним. На цьому етапі особливо важливо проаналізувати, як неповнолітній реагує на це, адже нерідко зв'язок із провідним фахівцем може бути єдиною підтримкою. У будь-якому разі заплановане завершення стосунків повинно бути поступовим з метою ослаблення ймовірних негативних емоцій клієнта. Раціональною стратегією на цьому етапі є залучення клієнта до участі у різноманітних групах підтримки, самопомоги, які діють при громадських організаціях.

В ході здійснення соціально-психологічного супроводу, хлопець, за підтримки спеціалістів, зміг відновити необхідні йому документи (паспорт), влаштуватися в загальноосвітню середню школу для продовження навчання, отримати консультацію спеціаліста центру зайнятості з профорієнтаційної роботи, почав відвідувати групові заняття з метою зниження рівня агресії, отримав консультацію юриста, почав відвідувати разом з матір'ю спільне консультування щодо налагодження стосунків в сім'ї.

Після трьох місяців здійснення соціально-психологічного супроводу провелося проміжне оцінювання (безпосередньо бесіда з клієнтом, вивчення звітів стосовно контрольних візитів) ситуації та діагностування клієнта, на підставі чого, було прийнято рішення про завершення соціально-психологічного супроводу. 16-річний хлопець активно проявляв співпрацю з провідним фахівцем, почав змінювати коло своїх інтересів та розширив коло знайомих.

Після завершення соціально-психологічного супроводу неповнолітній, звільнений з місць позбавлення волі був проінформований про способи й

організації соціальної та психологічної підтримки, якими може скористатися в майбутньому.

Дослідження показало, що існуючі нормативна база та установи, служби й організації, що діють на її основі, створюють умови для соціального контролю за поведінкою неповнолітніх засуджених, проведення з ними соціально-виховної роботи, та для отримання неповнолітніми допомоги і послуг щодо їх виправлення, ресоціалізації та соціальної реабілітації. Проте нормативні документи чітко не визначають змісту соціально-виховної роботи з неповнолітніми, звільненими з місць позбавлення волі, а установи, залучені до діяльності з ресоціалізації неповнолітніх засуджених, не являють собою систему, тому їх діяльність може бути некоординованою і не охоплювати всіх проблем та чинників дезадаптації неповнолітніх засуджених.

Отже, зазначена нами гіпотеза на початку проведення дослідження підтвердилась частково, тому що процес ресоціалізації неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі є довготривалим процесом і потребує зусиль не тільки від найближчого оточення та батьків, а й власного бажання підлітка.

Для покращення та прискорення процесу ресоціалізації неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі нами були запропоновані рекомендації щодо удосконалення процесу ресоціалізації:

1. Адміністрації організацій, установ, соціальних служб розробити та впровадити методичку професійного підбору фахівців для роботи з неповнолітніми засудженими. Критерії підбору повинні передбачати обов'язкове володіння провідними фахівцями фахової освіти та професійних знань з психології, соціальної педагогіки або соціальної роботи, наявність у них особистісної спрямованості щодо роботи з дітьми.

2. Розробити та прийняти на державному, регіональному та місцевому рівнях нормативні документи, спеціальні програми, які б чітко визначали обов'язки та механізми взаємодії всіх установ та організацій, залучених до діяльності з ресоціалізації неповнолітніх засуджених, із врахуванням місцевої

специфіки.

3. Залучати фахівців різноманітних служб та організацій для надання комплексної допомоги неповнолітнім, що звільнилися з місць позбавлення волі.

4. Проводити активне залучення батьків та найближчих родичів, тому що даний аспект є невід'ємною частиною успішного та ефективного процесу ресоціалізації.

5. Після завершення здійснення соціально-психологічного супроводу періодично проводити зустрічі з клієнтом для повторного контролю та можливості відстеження результатів наданої допомоги, а також, задля прийняття остаточного рішення щодо припинення супроводу.

Отже, можна стверджувати, що із врахуванням зазначених рекомендацій, використання технології соціально-психологічного супроводу в практиці роботи з неповнолітніми, що звільнилися з місць позбавлення волі буде досить ефективним та надасть можливість дізнатись не тільки особисту думку засудженого, а й правильно зорієнтувати клієнта на позитивне вирішення проблеми.

Таким чином, вже починаючи з організації знайомства з потенційним клієнтом, так само як і в усій подальшій роботі, потрібно враховувати специфічні особливості випадку, характерні риси даної соціальної ситуації.

ВИСНОВКИ

Таким чином, роблячи підсумок дослідження обраної теми варто відзначити, що протягом роботи були виконані поставленні завдання та досягнута мета – визначити зміст, форми та методи роботи психолога з неповнолітніми, які повернулись з місць позбавлення волі.

Під час вирішення завдань дослідження нами було розглянуто сутність поняття ресоціалізації неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі та проаналізовано стан її вивчення у науковій літературі; особистісні якості характеру, що сприяють розвитку делінквентної поведінки неповнолітніх; визначено мету, завдання та зміст роботи психолога з неповнолітніми, які повертаються з місць позбавлення волі; проаналізовано результати впровадження технологій соціально-психологічної роботи, з неповнолітніми, які повертаються з місць позбавлення волі.

Ресоціалізація неповнолітніх, засуджених за скоєння злочину, є процесом реінтеграції їх в суспільство, під час якого неповнолітні мають відновити свій соціальний статус, набути якостей, необхідних для успішної правослухняної поведінки та подолання проблем, поновити або встановити позитивні соціальні зв'язки, включитися у навчальну й трудову діяльність. Ресоціалізація неповнолітніх злочинців повинна бути спрямована на формування у них високого рівня усвідомлення вини та паралельно включати диференційований розвиток тих особистісних чинників, які детермінують цей рівень. Психолого-виховна робота з неповнолітніми злочинцями з високим рівнем усвідомлення вини, насамперед, повинна бути спрямована на корекцію їх емоційної сфери, з неповнолітніми з середнім рівнем усвідомлення своєї вини – на розвиток емоційного та соціального інтелекту, а з неповнолітніми злочинцями з низьким рівнем усвідомлення вини – на розвиток морально-етичних та емпатичних властивостей особистості. Саме ресоціалізація особи, звільненої з місць позбавлення волі, покликана забезпечити відновлення і розвиток її соціально

корисних зв'язків та відносин з суспільством, розвиток цілісної особистості, здатної до об'єктивного ставлення як до оточуючого світу, так і до самої себе, світоглядного вибору, орієнтованого на загальнолюдські й національні цінності.

Ефективність процесу ресоціалізації неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі є складним процесом, який залежить від особистих якостей характеру неповнолітнього та низки інших чинників: наявності сім'ї, матеріального забезпечення, умов проживання підлітка. Особливої уваги потребує сімейне оточення неповнолітнього засудженого та коло друзів, тому що саме під впливом даних взаємостосунків, формується уявлення підлітка про подальший спосіб життя. Також, для комплексної допомоги неповнолітнім, які повертаються з місць позбавлення волі, необхідно активно співпрацювати з представниками виправних колоній, служб у справах неповнолітніх, тому що під час знаходження в місцях позбавлення волі, підліток може набути нових негативних особистих якостей характеру, зазнати насилля, що також є негативним чинником впливу на неповнолітніх засуджених.

Ресоціалізація розглядається нами як цілеспрямований процес повернення дитини до адекватного соціалізаційного стану, за якого дитина має можливість виявляти соціальну ініціативу для задоволення своїх головних потреб. Ресоціалізаційна діяльність не може бути спрямована лише на соціально відхилену поведінку, але й на чинники та стани під час такої поведінки. Водночас зміна у поведінкових реакціях підлітка ніяк не означає прямої зміни у стані і не завжди вказує на відсутність соціально дезадаптуючих чинників. Так, наприклад, підліток, який відбуває покарання у колонії для неповнолітніх або у школі ресоціалізації, на якийсь час позбавлений можливості реалізувати свою соціально відхилену поведінку (наприклад, грабувати). Але це не означає, що при цьому зникли чинники, які спонукали цю конкретну особу до здійснення делінквентних вчинків. Мета ресоціалізаційної діяльності співпадає з метою виховання загалом, завдання ж та методи можуть бути різними.

Процес ресоціалізації, після певного строку позбавлення волі, може бути різним за тривалістю. В залежності від причин скоєння злочину, власного відношення неповнолітнього до протиправної поведінки, характеру злочинної діяльності, процес адаптації може затягнутись на кілька років. Тому, процес ресоціалізації необхідно починати якомога раніше, ще на підготовчому етапі повернення, який розпочинається ще до повернення неповнолітнього з місць позбавлення волі.

На основі проведеного нами дослідження, яке полягало в аналізі впровадження технології соціально-психологічної роботи з неповнолітніми, які повертаються з місць позбавлення волі, а саме технології соціально-психологічного супроводу, можна зазначити, що соціально-психологічний супровід дає змогу комплексно вирішувати існуючі проблеми, а також залучати клієнта до активної власної позиції у вирішенні існуючих проблем. В ході емпіричного дослідження нами було застосовано психологічні методи вивчення особистості підлітка, що дозволило виявити важливі інформативні дані про особистість та з'ясувати всі нагальні потреби та особистісні особливості неповнолітнього, який повернувся із місць позбавлення волі. В результаті отриманої соціально-психологічної допомоги підліток мав можливість відчувати підтримку з боку фахівців соціальної служби та почувати себе більш впевненим, приналежним до суспільства. Тому, на нашу думку, у процесі ресоціалізації, в першу чергу, потрібно враховувати всі ці потреби й особливості та здійснювати діяльність виходячи з даних потреб і особливостей. В здійсненні такої роботи повинні приймати участь велике коло фахівців (психологи, соціальні педагоги, соціальні працівники, юристи, фахівці ювенальної превенції та ін.) та установ (державних і громадських). Тільки за таких умов відбудуватиметься успішна ресоціалізація неповнолітніх, які звільнилися з місць позбавлення волі.

Держава і суспільство також мають бути зацікавлені у ресоціалізації неповнолітніх, які скоїли злочини, аби після перебування у місцях позбавлення волі вони повернулися до суспільства законослухняними та добропорядними

громадянами. Тому підвищенна увага має приділятися покращенню умов перебування неповнолітніх у місцях позбавлення волі, підвищенню їхнього загальноосвітнього та культурного рівня, професійних та соціальних навичок, забезпеченню допомоги під час працевлаштування, забезпеченню місцем проживання у разі відсутності такого. Досягнення ресоціалізації можливе тоді, коли у неповнолітнього після звільнення з місць позбавлення волі вирішені всі проблеми як соціального, побутового плану, так і психологічного.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспектива подальшого дослідження полягає у виявленні теоретичних та практичних аспектів цілісної системної соціально-психологічної роботи з неповнолітніми, які повернулися із місць позбавлення волі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бамбурак Н. М. Аналіз наукових досліджень процесу ресоціалізації звільненого правопорушника. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 3-12.
2. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 208 с.
3. Белавіна Т. І. Соціальна дезадаптація молоді: чинники та умови. Київ : ППНВ, 2004. 113 с.
4. Бочелюк В. Й. Юридична психологія : навч. пос. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 336 с.
5. Бочелюк В. Й., Денисова Т. А. Кримінально-виконавча психологія: підручник. Київ : Істина, 2008. 328 с.
6. Васильєв А. А. Психічні аномалії неповнолітніх та їх вплив на кримінальну відповідальність. *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ*. Збірник наукових праць. 2003. № 3 (12). С. 272–280.
7. Великий енциклопедичний юридичний словник / [ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка]. Київ : Юридична думка, 2007. 992 с.
8. Гарасимів Ю. В. Усвідомлення провини як умова успішної ресоціалізації умовно засудженого неповнолітнього. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*. 2009. Випуск 48. С. 64–67.
9. Гречко Л. М. Психологічний супровід дітей з вадами психофізичного розвитку в загальноосвітній школі. *Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського державного університету: Серія соціально-педагогічна*. Кам'янець-Подільський, 2006. Вип. 6. С. 247–250.
10. Данилюк В. О. Профілактика та попередження злочинності неповнолітніх / за заг. ред. О. І. Сушинського. Львів: ЛДІНТУ ім. В. Чорновола,

2007. Вип. 2. 162 с.

11. Дипко С. С. Механізм державного регулювання ресоціалізації засуджених неповнолітніх. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2013. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2013_2_11.

12. Дипко С. С. Теоретичний концепт переходу від покарання до ресоціалізації засуджених неповнолітніх. *Теорія та практика державного управління*. 2012. Вип. 3. С. 151–156.

13. Дрижак В. В. Пенітенціарна педагогіка: навчальний посібник. Чернігів : Чернігівський юридичний коледж Держдепартаменту України, 2009. 270 с.

14. Дяків І. В. Соціально-психологічні передумови ресоціалізації неповнолітніх правопорушників. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2014. Вип. 48. С. 94-102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psykhol_2014_48_13

15. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І. Д. Звереві. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.

16. Завацька Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога : навчальний посібник для ВНЗ. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2008. 240 с.

17. Засоби виправлення та ресоціалізації засуджених до позбавлення волі : монографія / під ред. А. Х. Степанюка. Харків : Кроссруд, 2011. 323 с.

18. Зелінський А. Ф. Кримінологія: навч. посібник. Харків : Рубікон, 2000. 240 с.

19. Караман О. Л. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах України : монографія. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. 448 с.

20. Караман О. Л. Соціально-педагогічний портрет особистості неповнолітнього засудженого. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2013. Вип. 39. С. 224–234. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hak_2013_39_30

21. Караман О. Л. Ресоціалізація як мета соціально-виховної роботи з

- неповнолітніми засудженими С.148–158. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:WXLOxgqq2uwJ:znp-vo.nuou.org.ua/article/view/201830/201947&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>
22. Караман О. Л. Ресоціалізація неповнолітніх засуджених як процес. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота.* 2011. Вип. 22. С. 62–66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2011_22_23
23. Коваль В. В. Соціалізація неповнолітніх у пенітенціарних установах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2010. 194 с.
24. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: підручник. 3-тє вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2019. 288 с.
25. Красілова Ю. М. Особливості мотиваційної сфери неповнолітніх засуджених. *Актуальні проблеми психології.* Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2015. Том XI : Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Випуск 13. С. 60–70.
26. Кримінально-виконавча психологія : підручник / за заг. ред. В. Й. Бочелюка, Т. А. Денисової, О. М. Тогочинського. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 630 с.
27. Кримінально-виконавчий кодекс України : станом на 20.05.2022 р. Офіц. веб-сайт Верховної Ради України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>
28. Кутєпов М. Ю. Виправлення та ресоціалізація засуджених неповнолітніх: шляхи вдосконалення. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 1. С. 222–226. URL: http://lsey.org.ua/1_2020/55.pdf
29. Кутєпов М.Ю. Деякі проблеми ресоціалізації неповнолітніх засуджених в Україні. *Молодий вчений.* 2018. № 2 (54). С. 674–677.
30. Кутєпов М. Ю. Щодо деяких аспектів ресоціалізації засуджених. *Порівняльно-аналітичне право.* Електронне наукове фахове видання. 2017. № 4. С. 228–231. URL: [http:// www.pap.in.ua/4_2017/69.pdf](http://www.pap.in.ua/4_2017/69.pdf).
31. Кушнар'ов С. В. Науково-теоретичні проблеми соціалізації й

ресоціалізації неповнолітніх засуджених. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2009. № 4. С. 55–61.

32. Кушнар'ов С. В. Проблеми ресоціалізації неповнолітніх у контексті пенітенціарного процесу. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Збірник наукових праць. 2012. Випуск 16. Книга 2. С. 177–187.

33. Леонгард К. Акцентуированные личности. Київ : Наука, 1981. 119 с.

34. Личко А. Е. Подростковая психиатрия : Руководство для врачей. Ленинград : Медицина, 1985. 448 с.

35. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Издание 2-е, дополненное и переработанное. Ленинград : Медицина, 1983. 256 с.

36. Лютий В. П. Соціально-педагогічне забезпечення діяльності кримінально-виконавчої інспекції з ресоціалізації неповнолітніх, звільнених від відбування покарання з випробуванням : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2010. 296 с.

37. Максимова Н. Ю. Психологічне забезпечення ресоціалізації особистості неповнолітніх. *Педагогіка і психологія*. 1994. № 2 (3). С. 42–60.

38. Неживець О., Жук Л., Жук І. Ресоціалізація засуджених та осіб, звільнених із місць позбавлення волі: монографія. Київ : Кондор, 2009. 222 с.

39. Низовець О. М. Соціально-психологічна підготовка неповнолітніх засуджених до звільнення : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ, 2015. 307 с.

40. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : навч.-метод. посібник. Київ : ІЗМН, 1996. 220 с.

41. Основи пенітенціарної педагогіки і психології: навч. посібник / Замула С. Ю., Костенко В. А., Мандра В. І., Падалець Б. В., Скоков С. І.; під заг. ред. Синьова В. М. Біла Церква : б.в., 2003. 101 с.

42. Основи пенітенціарної психології: навчальний посібник / Крейдун Н. П., Лактіонов О. М., Сорока А. В., Соколов С. І. Харків : ХНУ імені

В. Н. Каразіна, 2007. 140 с.

43. Основи психології і педагогіки: підручник для студ. вищ. навч. закладів / О. Бандурка, В. Тюріна, О. Федоренко. Харків : Вид-во нац. ун-ту внутрішніх справ, 2003. 334 с

44. Павлик О. М. Особливості мотиваційної сфери неповнолітніх правопорушників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Харків, 2005. 24 с.

45. Парфанович І. І. Система виховної роботи з умовно засудженими неповнолітніми : навчальний посібник. Тернопіль : ТИПУ, 2005. 175 с.

46. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців / Синьов В. М., Радов Г. О., Кривуша В. І., Беца О. О., Волков Б. С., Потанин Г. М. Київ : МП «Леся», 1997. 272 с.

47. Пенітенціарна педагогіка : наук.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / уклад. С. Я. Харченко, О. Л. Караман, Н. П. Краснова ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. 329 с.

48. Потанин Г. М. Алемаскин М. А. Методика предупреждения отклоняющегося поведения несовершеннолетних: учебное пособие. Москва : МОПИ, 1987. 85 с.

49. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : законі України від 17.03.2011 р. № 3160-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17#Text>

50. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : законі України від 21.06.01 р. № 2258-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text>

51. Психологическая энциклопедия / под ред Р. Корсини, А. Ауэрбаха; пер. с англ. 2-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 1096 с.

52. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. Київ : Вища школа, 1982. 655 с.

53. Психологічний та соціально-педагогічний супровід навчання і

виховання «особливої дитини» у школі: метод. посібник / за ред. Д. Д. Романовської, С. І. Собкової. Чернівці : Технодрук, 2009. 192с.

54. Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін : монографія / Максимова Н. Ю., Грись А. М., Манілов І. Ф., Литвинчук Л. М., Рябовол Т. А., Філоненко Л. А., Максим О. В., Щербина-Прилука В. М.; за ред. Н. Ю. Максимової. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 272 с.

55. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) / авт. кол. : О. П. Абухажар, Н. М. Акімова, В. В. Білецька та ін ; упор. : В. Г. Панок, Ю. А. Луценко. Київ : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. 497 с.

56. Рудик М. М. Психологічні особливості формування особистості та поведінки неповнолітнього корисливого злочинця. *Юридична психологія*. 2015. № 2. С. 231–241.

57. Саясова И. К. Социально-психологические особенности несовершеннолетних правонарушителей. *Трудные судьбы подростков – кто виноват?* / И. К. Саясова. Москва : Юрид. лит., 1991. 387 с.

58. Северин О. О. Застосування до неповнолітніх заходів кримінально-правового характеру, не пов'язаних з позбавленням волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2009. 20 с.

59. Сизоненко А. С. Характеристика неповнолітніх осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. № 3. Ч. 1. С.37–44.

60. Синьов В. М., Кривуша В. І. Пенітенціарна педагогіка: в основних запитання та відповідях : навч. посібник. 2-е вид. Київ : [б.в.], 2000. 131 с.

61. Скіць А. В. Соціально-демографічна характеристика неповнолітніх засуджених та її значення при плануванні та проведенні соціально-виховної роботи в умовах виховної колонії. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*. 2010. № 2 (3). С. 240–245.

62. Словник української мови : в 11 томах / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970-1980. Том 2. 1971. С.490. URL: <http://sum.in.ua/s/etar>
63. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / За ред. А. Й. Капської. Київ : Український державний центр соціальних служб для молоді України, 2000. 260 с.
64. Соколова Г. Б. Теоретико-методичні засади психологічного супроводу школярів із синдромом Дауна : дис.. ... док. психол. наук: 19.00.08 / НАПН України, Ін-т спец. педагогіки і психології ім. М. Ярмаченка. Київ, 2019. 456 с.
65. Соціальна педагогіка: словник довідник / [за заг.ред. Т. Ф. Алексеєнко]. Вінниця: Планер, 2009. 542 с.
66. Соціальна педагогіка: теорія і технології: підручник / за ред. І. Д. Зверєвої. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 316 с.
67. Соціальна, педагогічна та психокорекцій на робота з неповнолітніми, засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі : метод. посіб. з питань реабілітації у громаді неповнолітніх засуджених / автори-упоряд. : Т. П. Авельцева, З. П. Бондаренко, Н. В. Зимівець; наук. ред. І. Д. Зверєва. Київ : Науковий світ, 2006. 277 с.
68. Соціальна робота / Соціальна педагогіка [понятійно-термінологічний словник] / за заг.ред. І. Д. Зверєвої. Київ : Етносфера, 1994. 119 с.
69. Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі / О. В. Беца, О. В. Вакуленко, І. М. Дубиніна та ін.; під заг. ред. В. М. Синьова. Київ : ДЦССМ, ДДУПВП, 2003. 220 с.
70. Соціальна робота: навч. посіб. / К. М. Левківський, В. Л. Кулініченко, В. Є. Слушаєва та ін. Київ : НТУУ «КПІ», 2011. 372 с.
71. Соціальна робота: технологічний аспект : навчальний посібник / за ред. проф. А. Й. Капської. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 352 с.
72. Соціологія : словник термінів і понять / упорядники : Біленький Є. А., Дебой В. М., Козловець М. А., Котвицький А. А., Саух І. В.,

Федоренко В. О., Цибульський В. О., Жаловага В. О. / за заг. ред. Біленького Є. А. і Козловця М. А. Київ : Кондор, 2006. 372 с..

73. Степанов М. М. Психологічна енциклопедія. Київ: Академія, 2006. 424 с.

74. Теорії і методи соціальної роботи : підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. Т. В. Семигіної, І. І. Миговича. Київ : Академвидав, 2005. 328 с.

75. Теслюк В. М., Ковальчук Т. І. Технології соціально-педагогічної діяльності : навчальний посібник. Київ : Ліра-К, 2018. 360 с.

76. Технологія роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді : методичний посібник / С. В. Толстоухова, О. О. Яременко, О. В. Вакуленко та ін. Київ : ДЦССМ, Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. 88 с.

77. Туз Н. Д. Соціально-психологічні детермінанти формування особистості неповнолітнього злочинця (кримінологічний аспект) : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.08 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2016. 232 с.

78. Харченко Т. Г. Психологічний супровід процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку : автореф. дис. ... канд. психол. наук 19.00.08 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2016. 22 с.

79. Цибулько В. О. Типологія підлітків-правопорушників. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Педагогіка, соціальна робота». 2014. Вип. 34. С. 203–206.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2014_34_62

80. Чернета С. Ю., Батюк О. В. Застосування до неповнолітніх основних засобів виправлення і ресоціалізації. *Науковий вісник Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. 2011. № 8. С. 89–93.

81. Шакун В. І. Суспільство і злочинність : Суспільно-політична література. Київ : Атіка, 2003. 784 с.

82. Шахрай В. М. Технології соціальної роботи : навч. посібник. Київ :

Центр навч. літ-ри, 2006. 464с.

83. Швець Т. М. Сучасний соціально-демографічний портрет неповнолітніх правопорушників. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». 2016. Випуск 1 (38). С. 327–329.

84. Шкраб'юк В. С. Соціально-психологічні особливості ресоціалізації осіб, засуджених до позбавлення волі. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПНУ*. 2010. С. 402–408.

85. Юридична психологія : підручник / Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. та ін.; заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. Вид. 2-є, доопр. та доп. Київ : КНТ, 2008. 352 с.

86. Юридична психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. Є. Самойлов, М. С. Корольчук, В. М. Корольчук, С. М. Миронець, Г. М. Ржевський. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. 432 с.

87. Яровий А. О. Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно-трудова колоній : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2002. 210 с.

88. Dorota Pstrąg. Social re-adaptation barriers as perceived by people serving a sentence. *Resocjalizacja młodocianych przestępców na Ukrainie i w Polsce: monografia / red. P. Husak*. Lublin : Wydawnictwo POLIHYMNIA Spółka z o.o., 2019. P. 60–74.

89. Józef Rejman, Andrij Husak. Resocjalizacja penitencjarna w Polsce. ważniejsze aspekty organizacyjne i metodyczne pracy z młodocianymi. *Resocjalizacja młodocianych przestępców na Ukrainie i w Polsce: monografia / red. P. Husak*. Lublin : Wydawnictwo POLIHYMNIA Spółka z o.o., 2019. P. 155–198.

90. Lipsey M. W., Howell J. C., Kelly M. R., Chapman G., Carver D. Improving the effectiveness of juvenile justice programs: A new perspective on evidence-based practice. Center for Juvenile Justice Reform. Washington : Georgetown Public Policy Institute, 2010. URL: https://njjn.org/uploads/digital-library/CJJR_Lipsey_Improving-Effectiveness-of-Juvenile-Justice_2010.pdf